дио други
СТВАРАЊЕ УЖИЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА И БОРБЕ ДО ОСЛОБОЂЕЊА УЖИЦА

ФОРМИРАЊЕ УЖИЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА »ДИМИТРИЈЕ ТУЦОВИН«

Двадесет и другог јуна 1941. Хитлерова Њемачка је напала Совјетски Савез. То је била прекретница у другом свјетском рату, јер је уласком Совјетског Савеза у рат битно измијењен однос снага, ток догађаја и карактер рата. Тај моменат је прије свега морално охрабрио народне масе, отворио им перспективу побједе над окупатором и утицао на њихову спремност да се лате оружја. То је још више подстицало јачање увјерења у народу да је могућно савладати фашистичког окупатора. Зато је то и био тренутак да се крене у оружани устанак.

Даљи ток догађаја показао је да је тренутак заиста био правилно изабран.

Истога дана када су њемачке трупе продрле на територију Совјетског Савеза, у Београду, у Молеровој улици број 43, у стану банкарског чиновника Воје Мрчарице, хитно се састао Политбиро Централног комитета КПЈ. Разматрајући насталу ситуацију послије агресије Хитлерове Њемачке на Совјетски Савез, чиме је отворен источни фронт на свјетском ратишту, Политбиро ЦК КПЈ је закључио да је вријеме за отпочињање оружане борбе и одлучио да позове народ на устанак, у борбу за ослобођење своје земље. Увече је написан проглас Централног комитета КПЈ и одштампан у илегалној штампарији Покрајинског комитета КПЈ за Србију, у Шуматовачкој улици број 187 у Београду.

Сутрадан, 23. јуна, у Београду је у Шуматовачкој улици број 30, гдје је било илегално сједиште Покрајинског комитета, одржан састанак Бироа Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Одлучено је да се убрза стварање и наоружавање партизанских одреда и ударних група како би што прије ступили у оружану акцију. Донијета је одлука о распореду инструктора и осталог партијског кадра који ће бити упућени на терен у унутрашњост. Образован је и Секретаријат Покрајинског комитета као стално мобилно и оперативно тијело за руковођење политичким и организационим радом на покретању оружаног устанка. Секретаријат, чије је сједиште било у Београду, сачињавали су: Александар Ранковић, Спасенија Бабовић Цана, Благоје Нешковић и Љубинка Милосављевић, тадашњи секретар Покрајинског комитета СКОЈ-а. Написан је и проглас у којем се српски народ позивао на оружану борбу.

»За српски народ се сада поставља питање: бити или не бити«- каже се, између осталог, у прогласу Покрајинског комитета КПЈ за Србију. - »Или роб подивљалих фашистичких банди, који нас, Словене.сматрају нижом расом, или, народ свестан, слободан и независан! Српски народе, не оклевај! Сада и само сада куцнуо је час да учинимо крај пљачки и насиљу окупатора ... Сети се, српски народе, своје славне прошлости и не слушај кукавице

и малодушнике који позивају на чекање. Чекати - то значи играти се својом судбином, будућношћу народном«.

Покрајински комитет КПЈ за Србију је крајем јуна и почетком јула упутио на терен већу групу инструктора и организатора оружаног устанка, а неки су тамо већ били, са задатком да одрже састанке с окружним комитетима и пренесу одлуку о непосредним припремама за оружану борбу. У ужички и чачански округ као инструктор је упућен Милан Мијалковић Чича, професор, родом из села Винораче, код Јагодине (сада Светозарево). Покрајински комитет је послао на терен и више војних инструктора, који ће убрзо већином постати команданти или чланови штабова народноослободилачких партизанских одреда.

Послије 22. јуна сви су комунисти Србије, схватајући колико је ситуација озбиљна, били у стању приправности. Само су очекивали позив своје партије да ступе у оружану борбу, те ни за тренутак нису прекидали активност на припремама за устанак.

На познатом састанку одржаном 27. јуна у Београду, Централни комитет КПЈ је, након анализе објективних и субјективних чинилаца, оцијенио да су сазрели услови за покретање оружане борбе. Тада је донијета одлука, а уз то је разрађен и начин њеног спровођења, да се формира Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије, за чијег је команданта Централни комитет КПЈ именовао Јосипа Броза Тита, генералног секретара Комунистичке партије Југославије. У Главни штаб су ушли чланови Политбироа ЦК КПЈ, акасније још неки чланови Централног комитета КПЈ и војна лица.

Нешто доцније, 4. јула 1941, Политбиро ЦК КПЈ је на проширеном историјском састанку, одржаном под предсједништвом друга Тита у Београду, у приземљу куће Владислава Рибникара, у Ботићевој улици број 5, донио судбоносну одлуку да почне општејугословенска оружана борба против нацистичко-фашистичких окупатора и домаћих слугу, да се поведе партизански рат широких размјера. Одлучено је да одмах треба почети оружане акције, али и да се те акције никако не ограниче само на саботаже, већ да треба што прије да прерасту у свенародни рат против непријатеља. Само се тако могло рачунати на успјех, а тиме се искључила и теорија о спонтаности, без обзира на то што се устанак у свим крајевима Југославије није равномјерно развијао. Било је замишљено да се од малих партизанских група, које би непрекидно дејствовале против непријатеља на разним мјестима у земљи, постепено стварају све јачи и већи партизански одреди. Израђен је посебан план о формирању народноослободилачких партизанских одреда и о првим оружаним акцијама, а такође су састављена општа упутства за акције и организацију партизанских одреда која су достављена свим партијским руководствима у Југославији. На том састанку је формиран и Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Србије у који су ушли: Сретен Жујовић, као командант, затим Филип Кљајић, Бранко Крсмановић, Никола Груловић и Родољуб Чолаковић. Одлуке Политбироа ЦК КПЈ су истога дана саопштене Покрајинском комитету КПЈ за Србију. Чланови и инструктори Покрајинског комитета и Главног штаба НОП одреда за Србију одмах су кренули у окружне комитете како би што прије почели да се остварују ти одговорни, историјски задаци.

Прије доношења одлуке о почетку оружаног устанка у Југославији, један од важних задатака КПЈ у покретању народа у оружану борбу био је правилно одабирање облика рата и начина ратовања. Партија је, полазећи

од искуства радничке класе у Европи (Париска комуна, октобарска револуција), могла и у нашим условима да крене у напад на градове, да подигне барикаде и слично. Међутим, она то није учинила, сматрајући да се револуција и оружана борба не могу водити по неким унапријед утврђеним схемама и према стеченом искуству других, већ да свака земља мора тражити своје облике борбе и начин ратовања који ће одговарати датом историјском тренутку и времену у коме се налазимо.

Све су то били разлози који су захтијевали да се Централни комитет КПЈ одлучи на покретање општенародног рата уз примјену партизанског начина ратовања као могућног облика оружане борбе против знатно надмоћнијег окупатора.

Шта је то значило? Прије свега: дуготрајан, офанзивни и исцрпљујући рат за окупатора; стварање фронта свуда гдје се налази окупатор, наношење што већих губитака окупаторовим и квислиншким војним јединицама и оружаним формацијама сваке врсте, онеспособљавање војних објеката, нарочито саобраћаја, које је користио непријатељ, мобилизација најширих народних слојева на пдатформи борбе коју је дефинисала КПЈ, стварање оружаних снага, прерастање партизанских акција у свенароДни отпор, у ослободилачки рат.

О томе друг Тито у својим сјећањима каже:

»Срећа је што смо се ми одмах из почетка оријентирали на слање људи ван, супротно ономе што су радили у Француској и у неким другим земљама, гдје се сматрало да главна борба треба да се води у граду, а не на периферији. Сељаштво, провинција била је наша линија ... А то нам је послије омогућило онај брзи пораст партизанских одреда и то да, гдје није било политички довољно изграђених људи, увијек додамсгоне који су дошли из градова и л>уде који су имали идеолошку припрему.

Наша линија била је да у градовима, додуше, водимо борбу, али да то, уколико је могућно, буде диверзантска борба. А кад смо видјели како се Нијемци драконски разрачунавају са људима, ми смо мислили да то треба да има другостепени карактер.«[8]

Пет чланова Главног штаба НОП одреда за Србију нису могли лако и брзо да обиђу цијелу територију и успоставе везу са свим одредима у Србији. Оно што није стигао да обиђе Главни штаб, односно ако он није успоставио везу, учинио је то Покрајински комитет преко својих инструктора и курира.

За ужички крај је од великог значаја био 7. јул 1941, када су у Ужице стигли другови Бранко Крсмановић Шпанац, члан Покрајинског комитета Партије и Главног штаба НОП одреда за Србију, студент и капетан Шпанске републиканске армије, родом из Доње Мутнице код Параћина и Милан Мијалковић Чича, инструктор Покрајинског комитета за Србију, који су се прије тога налазили на територији чачанског округа са задатком да помогну у организовању Чачанског народноослободилачког партизанског одреда »Др Драгиша Мишовић«. Истога дана одржан је састанак ужичког Окружног комитета КПЈ на мјесту званом Абација код Ужица. То је за посљедњих двадесетак дана био други састанак који је Крсмановић одржао с ужичким партијским комитетом.

Осим Бранка Крсмановића и Милана Мијалковића, састанку су присуствовали руководиоци ужичке партијске организације, Желимир Бурић,

[8] Јосип Броз Тито, *Сјећања из дана народноослободилачког рата и револуције,* зборник *Четрдесет година,* том V, стр. 7.

Добривоје Видић, Милинко Кушић, Јеврем Поповић, Вукола Дабић, Витомир Пантовић и други. Констатовано је да су партијске организације у овом крају дотадашњим радом створиле услове неопходне за почетак оружаног устанка. Договорено је да се припреме за оружани устанак још више убрзају. Исто тако је донесена одлука да се формира Ужички народнООслободилачки партизански одред. У знак сјећања на Димитрија Туцовића, најистакнутијег револуционара Србије с почетка овог вијека и једног од оснивача Српске социјалдемократске странке, који је родом из села Гостиља, у златиборском срезу ужичког округа, одлучено је да Одред носи његово име.

За команданта Одреда одређен је Петар Стамболић, студент Пољопривредно - шумарског факултета, родом из села Брезове, код Ивањице, тада инструктор Покрајинског комитета КПЈ за Србију у Поморављу; он је у задњих неколико година, иако илегалац, често обилазио западну Србију и свој ужички крај, na је тако непосредно пружао велику помоћ партијским организацијама.

За политичког комесара Одреда одређен је Милинко Кушић, студент из Ивањице, један од врло активних револуционара и на факултету и у ужичком крају, који је због своје политичке активности двије године одлежао на робији у Сремској Митровици.

За замјеника команданта Одреда предвиђен је Јеврем Поповић, металски радник, члан Ужичког окружног комитета, један од млађих активнијих радника у ужичком крају.

Дужност замјеника политичког комесара Одреда требало је да врши Желимир Бурић, учитељ и секретар ужичког Окружног комитета.

С обзиром на број људи спремних да на позив Партије одмах пођу у оружану борбу, дошло се до закључка да је могуће у сваком срезу подручне територије Окружног комитета основати по једну партизанску чету. Тако је предвиђено да Ужички одред има у свом саставу седам чета: Ужичку, Пожешку, Ариљску, Рачанску, Ивањичку (Моравичку), Златиборску и Црнстгорску (Косјеричку).

Том ћриликом су инструктори Покрајинског комитета и Главног штаба НОП одреда Србије Крсмановић и Мијалковић указали на то да је процес формирања чета сложен и да ће он зависити, с једне стране, од политичког рада, а с друге, од успјешно изведених акција мањих наоружаних група, акција које треба одмах почети.

Један од првих задатака коме је, послије овог састанка, Комитет приступио, био је да од другова који су након 22. јуна 1941. изашли из градова у села, у свакоМ срезу оснује борбену групу као језгро будућих чета и да се око њих даље окупљају борци. Са среским комитетима изабрана су руководства тих група која су касније била, углавном, и руководства нараслих партизанских чета.

Други проблем који је требало ријешити био је организовање исхране, смјештаја и лијечења бораца. Комитет је имао нешто новца и раздијелио га је борбеним групама, с тим да се све што се од народа прикупи за исхрану, одмах на лицу мјеста и плати. Рањеним и болесним борцима указивали би помоћ другови и другарице оспособљени на санитетским курсевима.

Политички рад је у то доба био усмјерен на повезивање са широким народним слојевима, а у првом реду с оним л>удима на које се рачунало да ће на позив Партије смјеста прихватити оружје и кренути у оружану борбу.

' Рођен у Беранама (Иванград), у Црној Гори, а живио у Ужицу, члан КПЈ; заробили га четници, а убили љотићевци у Бајиној Башти јануара 1942.

Обавјештавање народа и борбених група о ситуацији у свијету организовано је преко Агитационог центра Окружног комитета КПЈ, којим је (центром) руководио Миомир Мијо Гезовић, студент медицине,[9] док су штампане вијести у Ужицу и осталим већим мјестима растурали скојевци.

Вријеме стварања народноослободилачких партизанских одреда у Југославији, као и Ужичког одреда, поклапа се с периодом у којем су фашистичке силе Њемачка, Италија и Јапан биле на врхунцу своје војне моћи. Под њемачком и талијанском чизмом стењале су све земл>е у Европи, сем неутралних и оних које су приступиле Осовини Рим-Берлин-Токио. Са свих страна су стизале хвалисаве вијести фашистичке пропаганде: њемачке колоне надиру кроз Украјину и Белорусију, њемачка авијација бомбардује Лондон итд.

када су њемачке дивизије напредовале ка Москви, Комунистичка партија Југославије с другом Титом на челу позвала је све наше народе и народности на оружани устанак како би у исто вријеме борбом за своју слободу помогли и борби совјетског народа, који ће примити на себе највећи терет другог свјетског рата. Одазивајући се позиву Комунистичке партије Југославије, наши су народи и народности везали своју судбину са судбином свих прогресивних и слободољубивих снага у свијету. Њемачки, талијански, бугарски и мађарски окупатор нису неспремни дочекали оружани устанак у нашој земљи. Преко београдске специјалне полиције Гестапо је био обавијештен о раду наше партије. Нијемци су предвиђали да би, с обзиром на добро организован рад Комунистичке партије Југославије и на њену повезаност с народом, могло доћи до оргаизованог отпора, па су се спремили да одмах предуприједе сваки такав покушај. Тако је већ 27. априла 1941. године генерал Јоаким фон Коцфлајш (Joakim von Kotzfleisch), командант њемачког 11. армијског корпуса у Србији, наредио да се стријељају сви они код којих се нађе оружје и при том дају отпор или бјеже, а дан касније, 28. априла, командант њемачке 2. армије генерал Максимилијан фон Вајкс, ради обезбјеђења »реда и мира« на Балкану, наредио је својим јединицама: »Само брза и борбена акција обезбиједиће одржавање мира и сигурности и спријечити дејство банди ... Појави ли се у некој области нека наоружана банда, треба стријељати способне мушкарце који су ухваћени у близини банде... Све стријељане објесити и њихове лешеве оставити да висе«.[10]

Њемачки команданти су сматрали да ће тим бруталним мјерама застрашивања онемогућити дизање оружаног устанка у окупираним земљама Југославије. Каснији ће догађаји показати колико су се преварили.

1. СТВАРАЊЕ ПРВИХ ОРУЖАНИХ ЈЕДИНИЦА И ОДРЕДА

Послије састанка комуниста на Абацији предузете су конкретне мјере за отпочињање оружане борбе у ужичком крају. Срески комитети и основне партијске организације КПЈ спровели су низ мјера и поступака како би се на њиховом терену што прије основале партизанске чете.

Тако је ивањички Срески комитет 9. јула на Видном кршу одржао састанак на коме је Милан Мијалковић, члан Покрајинског комитета Србије, саопштио одлуку о формирању Штаба Ужичког партизанског одреда. При

[10] *Зборник НОР-а,* ТОМ I, стр. 239.

томе је било договорено и то како да се врше даље припреме за формирање Моравичке партизанске чете.

Ариљски Срески комитет, под руководством Стевана Чоловића, одржао је 26. јула, код куће Војислава Пајића, састанак коме су присуствовали Милан Мијалковић Чича и Милинко Кушић; састанак је сутрадан настављен у Растокама, код Трежбине. Тада је донијета одлука о формирању Ариљске партизанске чете, при чему је расправљано о конкретним мјерама које треба предузети да би се тај задатак што прије испунио.

Пожешки Срески комитет КПЈ је, под руководством новоизабраног секретара Крста Пајића [11] и у присуству Милана Мијалковића Чиче, одржао састанак крајем јула близу ријеке Бетиње, код села Горобиља.Размотрена је могућност дјеловања партизанских чета на пожешком терену, донијета одлука о стварању Пожешке партизанске чете, а чланови Комитета су добили конкретна задужења шта још треба урадити да би се чета што прије основала.

Активност комуниста није изостала ни у мјестима у којима није било среских партијских комитета. Тако су, под руководством Душана Вишића и Драгана Павловића, комунисти среза рачанског, на партијском састанку одржаном крајем јула на мјесту Благојевом гају, донијели одлуку о формирању чете; затим, у срезу црногорском су Јосип Барух и Душан Вишић одржали неколико састанака с друговима из Косјерића и околине: први - у кући Сима Познановића у селу Косјерићу, други - у кући Недељка Пурића у селу Полошници, трећи - код села Варде, а четврти - у селу Цикотама, на мјесту званом Пусто поље.

Крајем јула на Златибору су, у шуми на Кречанику, између села Рожанства и Никојевића, такав састанак с комунистима одржали Слободан Пенезић, Добрило Петровић и Л>убодраг Бурић.

Из свега се види да су срески комитети и сви комунисти ужичког краја врло активно радили на спровођењу директива Покрајинског комитета КПЈ за Србију и Окружног комитета за ужички округ о формирању партизанских чета и дизању оружаног устанка.

Основна линија Комунистичке партије Југославије и платформа борбе на почетку оружаног устанка огледале су се у овим задацима:

- ради успјешнијег развијања оружаног устанка, у првом реду уништавати апарат власти старе Југославије, који је окупатор успио да ставц потпуно у своју службу, а то значи: жандаре, полицију, општинске управе, архиве, катастре и друго. Уништењем тог апарата, окупатор ће изгубити упориште у селима и мањим мјестима. И доиста, гдје год су партизани уништили стару власт, окупатору је било онемогућено да пљачка, злоставља и контролише наш народ, а тиме су стварани услови да се народ још чвршће везује за партизанске одреде и њихове акције;

- како је непријатељ активним дјеловањем у национално и вјерски мјешовитим крајевима Југославије у априлском рату и послије њега развио живу пропагандно-политичку активност с цил>ем да завади наше народе и народности и изазове њихов међусобни псжол., у чему је у доброј мјери успио, Комунистичка партија Југославије је требала да ту тешку друштвену драму не само разријеши већ и да све народе и народности усмјери на борбу

[11] Ранији секретар Среског комитета Драгољуб Борђевић препадом је ухапшен ноћу уочи 23. јуна, а доцније, у августу 1941, Нијемци су га стријељали у селу Скели, код Обреновца, приликом масовног убијања комуниста и других патриота за одмазду због погибије њемачких војника у борби против партизана.

против окупатора и домаћих издајника. У том погледу требало је међу партизанима развијати дух братства и јединства како би они постали његови носиоци у свим крајевима нашб земље и како би се све вријеме ослободилачког рата борили за то да осјећање заједништва наших народа стално јача;

- развити што више оружани устанак и оружану борбу на читавом простору Југославије како би се што јаче окупаторске снаге задржале и везале у нашој земљи, јер би се тиме знатно помогла херојска борба Црвене армије и савезника у цјелини.

Ужички народноослободилачки партизански одред. Он је нападао и уништавао стари апарат буржоаске власти, апарат преко кога су фашистички окупатори спроводили своју вољу. Затим је и даље наставио да прикупља оружје и муницију, а исто тако одјећу и санитетски материјал за потребе будућих већих јединица. Те прве војне јединице, језгро партизанског одреда, особито су велику пажњу поклањале политичком раду с народом, јер је од тога какав ће бити њихов наступ и однос према становништву, од тога како ће и колико објашњавати потребу оружане борбе против окупатора и издајника, зависило бројно нарастање и борбено јачање одреда. Стога је и народ ужичког округа одмах, у почетку устанка, схватио да не треба допустити да се за његову слободу други боре, већ да сваки човјек мора у тој борби дати свој удио. Народне масе су брзо схватиле и увидјеле да је оружани устанак неминован, чему је доста допринео и сам окупатор својим злочинима. Умјесто страха, у народу је расла мржња, а то се огледало у брзом и све већем нарастању партизанских чета.

тима срезова, а и по селима на територији цијелог округа - формиране борбене групе са задатком да врше саботаже и диверзантске акције. Оне су задавале ударе апарату старе власти: палиле су општинске архиве, спречавале рад органа старе власти, кидале телефонске и телеграфске жице, стављале шећер у бензин окупаторових и квислиншких аутомобила, и камиона, туцаним стаклом и пијеском посипале осовине вагона, разоружавале жандаре и агенте и прикупљале оружје и муницију, санитетски материјал, одијело, обућу и друго. Укратко, акције су извођене у широком обиму, покушавало се да се онемогући све оно што би користило окупатору.

Најбројнија борбена група била је у засеоку Татинцу, непосредно изнад Ужица. Састављена од комуниста који су изашли из Ужица послије напада Њемачке на Совјетски Савез, односно пред велику полицијску рацију на комунисте у граду 22. јуна,[12] та је група одатле изводила мање борбене акције. Тако су 25. јула око 23 часа у ^елу Врелима, у непосредној близини

[12] Њемачке окупационе власти су након напала на Совјетски Савез очекивале акцију комуниста у Југославији, па су бруталним полицијским мјерама покушале да се обрачунају са свима који су подржавали линију КПЈ. О томе рјечито говори и директива њемачког шефа полиције и службе безбједности од 18. јуна 1941. Тај акт је обавезивао све окупационе команде, штабове, установе и полицијске јединице, као и квислиншке јединице и установе да у корјену сузбију дјелатност комуниста. Још прије »тоталног« обрачуна полиција је све осумњичене комунисте, којима је истекла казна, и даље задржала у затворима и логорима и наставила је да прати и хапси све који су као комунисти били забиљежени у полицијским картотекама. Директива је названа »интернационалном«. Већ 22. и 23. јуна предузета су хапшења комуниста у Србији уз пуно ангажовање из полиције комесара Милана Аћимовића. Акција је била саставни дио нацистичког програма да истрнјебе све комунистичке и антифашистичке снаге у Југославији.

Ужица, напали њемачку стражу која је обезбјеђивала велико складиште муниције. Борба је трајала око 45 минута. Отпор страже је био јак, због чега партизани нису успјели да запале складиште, али су Нијемцима ставили до знања да овдје, на овом тлу, да нигдје у овој земљи више не могу мирно спавати. Група је у неколико наврата покидала телефонско-телеграфске везе на комуникацијама око Ужица и тиме онемогућила окупатору нормално командовање и управљање, а изводила је и друге акције.

Но и остале су борбене групе биле активне, што нарочито важи за оне око Пожеге. Те, назовимо их, пожешке групе у овом су периоду скупљале оружје и склањале авионске бомбе стокиране око привременог аеродрома у селу Горобиљу. Помоћу тих бомби су доцније рушени објекти на путу и жељезничкој прузи узаног колосијека Пожега-Чачак и Пожега -Ужице. Те су групе извеле и двије акције које су снажно одјекнуле у ужичком крају. Прво, организовале су акцију за ослобођење једне групе другова из затвора. Наиме, Нијемци и домаћи издајници, пошто нису успјели да у иначе добро замишљеној изненадној полицијској рацији 22. јуна похапсе комунисте - организаторе оружаног устанка, похапсилису њихову родбину и симпатизере и одвели их у пожешки затвор. Партијска организација села Годовика је предузела мјере да их избави. Преко везе је хапшеницима дотурен у затвор алат и саопштен дан када треба да пробију отвор на зиду и изађу на слободу. И заиста, они су у томе 20. јула и успјели. Напољу су их прихватили другови из борбене групе. Тада су из затвора побјегли отац и брат Јована Стаматовића, син Л>убомира Мићића и други. Аругу значајну акцију су припадници ових група извели у самом касарнском кругу. Ту су, готово наочигдед Нијемаца, успјели да поскидају поједине дијелове из топовских затварача и тако су ова оруђа учинили неупотребљивим.

Борбене групе око Ариља и Ивањице биле су активне захваљујући, прије свега, ангажовању Стевана Чоловића, секретара ариљског комитета, и Милинка Кушића, члана Окружног комитета. Активност тих група се састојала нарочито у сакупљању оружја и политичком повезивању с народом. И борбена група створена од омладинаца из Бајине Баште била је међу најактивнијим. Њу су на планини Тари, на мјесту званом Калуђерске Баре, основали Рајак Павићевић, учитељ, и Миленко Топаловић, радник, и то већ у јулу, те се њемачки командант из Бајине Баште, не без разлога, веома интересовао за њену активност.

Међутим, рат на формирању борбених група тражио је од партијских комитета много времена. У отворене оружане сукобе с окупаторовим јединицама и квислиншким жандарима и полицајтша ишло се, ипак, релативно споро. Истина, за борбу против окупатора су партизанске снаге још биле недовољне, а нису имале ни потребног борбеног искуства, али је оружани обрачун са старим буржоаским апаратом био могућан и требало му је убрзаније прићи, те онеспособити тај апарат који се ставио у службу окупатора. Ово је било неопходно потребно и могућно утолико прије што је априлским ратом и пропашћу Краљевине Југославије био измијењен однос класних снага у земљи. Буржоазија је затајила у критичном тренутку. Она је изгубила сваки ослонац у војсци и државном апарату и морала је устукнути пред. радничком класом Југославије, пред класом која је дошла у позицију да изврши свој револуционарни задатак оружаном борбом. Зато је, с обзиром на повољну политичку климу и опште расположење, требало што прије разбити апарат старе власти, која је била омрзнута у народу.

2. РАСПОРЕД И ЈАЧИНА НЕПРИЈАТЕЉЕВИХ СНАГА НА ТЕРИТОРИЈИ УЖИЧКОГ ОКРУГА ПРИЈЕ ПОЧЕТКА ОРУЖАНОГ УСТАНКА

Послије капитулације југословенске војске 17. априла 1941, Њемци су, ради обезбјеђења заузете територије, држали око Ужицасве до почетка јуна 60. пјешадијску дивизију, која је припадала 11. армијском корпусу у саставу 2. армије под командом фелдмаршала Максимилијана фон Вајкса. Већи дио те дивизије био је распоређен на простору Ужице-Пожега-Ивањица.

Двадесетог априла је формирана војна управа за окупирану Србију (Militärbefehlshaber Serbien), са сједиштем у Београду, у згради Народне скупштине. Командант војне управе прво је био њемачки ваздухопловни генерал-потпуковник Хелмут Ферстер (Helmuth Förster),[13] а од 4. јуна 1941. генерал-мајор противавионске артиљерије Лудвиг фон Шредер (Ludvig von Schröder), који је, међутим, већ 18. јула, приликом слијетања на земунски аеродром тешко повређен и умро послије десетак дана у Берлину. Наслиједио га је генерал-.мајор авијације Хајнрих Данкелман (Heinrich Dankelmann)[14] који је у Београд стигао 29. јула и одмах преузео дужност. Војна управа је у свом саставу имала Командни и Управни штаб. Први, Командни штаб (Kommandostab), са својим одељењима и органима штаба једног армијског корпуса са пуковником Графенхорстом (Grafenhorst) на челу, бавио се војним питањима и имао је задатак да се стара о осигурању реда и безбједности у Србији. Други, Управни штаб (Verwaltungsstab), на чијем је челу био начелник, СС-генерал и државни савјетник др Харолд Турнер "(Harold Turner), иначе прије рата предсједник једне покрајинске владе у Њемачкој и шеф Управног штаба Војноуправног команданта сјеверне Француске и Белгије, руководио је управом окупираног подручја, управљао заузетом територијом и организовао контролу цивилне квислиншке власти. Турнеров штаб је имао функцију највишег управног органа у окупираној Србији, односно фактички вршио улогу земаљске владе и, сходно томе, био је организован у одјељењима попут министарских ресора у влади.[16]Да би управа могла остваривати потребан преглед, контролу и спроводити своју вољу над окупираном територијом, подијелила је ту територију на обласне, окружне и мјесне команде, тј. фелдкомандантуре, (Feld kommandanture), крајскомандантуре (Kreiss kommandanture) и плацкомандантуре, (orts kommandantu-

[13] Генерал Ферстер је већ 22. априла 1941. у 19,30 часова преузео дужност војног команданта Србије, у вријеме када ни његов штаб још није био оформљен и када је добар дио војноуправних команди као основних окупационих органа био тек на путу ка својим мјестима опредјељења.

[14] Хајнрих Данкелман - ратни злочинац. За почињене злочине у својству војног команданта Србије осуђен на смрт и стријељан 31. октобра 1947. год.

" Др Харолд Турнер у априлској кампањи 1941. био је предвиђен за шефа војне управе у Грчкој, али је на личну Хитлерову жел>у дошао у Београд. Због несугласница са командантом СС и полиције у Србији, са дужности шефа Управног штаба Србије опозван 1. новембра 1942. године. Као ратни злочинац осуђен на смрт стријељањем у Београду 9. марта 1947. године.

[16] Посебан и од војне управе независан био је Војнопривредни штаб (Wehrwirtschaftsstab), оформљен још почетком априла 1941, као ^ојнопривредни штаб за Југославију и послије неколико преименовања усталио се као Војнопривредни штаб Југоисток, који је истовремено вршио функцију Војнопривредног штаба Србије. Сједиште штаба било је у згради Команде ваздухопловства у Земуну, а на његовом челу налазио се ваздухопловни пуковник, касније генерал, Браумилер (Braumüller). Овај штаб се налазио у надлежности Генералног опуномоћеника за привреду у Србији Франца Нојхаузена (Franz Neuhausen).

ге) које су, такође, имале изграђен апарат. Тако је у Ужицу одмах послије капитулације била формирана 816. фелдкомандантура, док је нешто касније, У јулу, у Ужице из Шапца доведена 847. крајскомандантура са двије чете 592. обезбјеђујућег (»ландесшицен«) батаљона и 1. четом 64. полицијског батаљона. Обје команданте су остале у Ужицу све до септембра 1941, када су, немоћне да зауставе талас народне борбе и осјећајући непосредну опасност од устаника, биле пресељене у Чачак. Командант 816. обласне команде био је пуковник Адалберт Ханс Штокхаузен.

У саставу војне управе окупираке Србије формирана је 31. јула 1941. тзв. Ајнзац група полиције сигурности и службе безбједности (Einsatzgruppe Sicherheitspolizei - SIPO und Siherheitsdienst - SD), на чијем је челу био пуковник Вилхелм Фукс (Wilhelm Fucks),[17] а у саставу те групе биле су Тајна државна политичка полиција (Geheime Statpolizei-Gestapo) и Криминална полиција (Kripo), којима је од краја јула помоћ пружала и 20. група Тајне војне полиције (Gruppe der Geheime Feldpolizei-GEF 20). Оружани дијелови - полицајци (Einsatzgruppe), испоставе и одјељци тих група били су распоређени по фелдкомандантурама и крајскомандантурама. Једна испостава и неколико одјељака 20. групе Тајне војне полиције било је ангажовано на окупационим задацима у Ужицу и неким другим градовима ужичког округа. Колико је људи од тих новостворених полицијских снага дошло у ужичке и околне њемачке команде, није познато.

Њемачка војна обавјештајна и контраобавјештајна служба (Auslandsnachrichtend und Abwehramt-Abver) и сдужба Главног уреда безбједности (Reichssichercheitshauptant-RCHA) имале су на простору ужичког округа мрежу својих испостава (Nebenstelle, Aussensteile), обавјештајних пунктова. (Meldekopf) и агената (Vertrauensmann). Осим полицијских и обавјештајних снага, Нијемци су на територији ужичког округа стално држали и знатне контингенте оперативних јединица. Тако су 60. пјешадијску дивизију, која је у мају повучена и упућена према територији Совјетског Савеза,[18] смијенили на овом простору дијелови 704. посадне девизије, чији је командант био генерал Хајнрих Боровски (Heinrich Borowski). Та је дивизија била потчињена посебно образованој Вишој команди 65. за нарочиту употребу, чије је сједиште било у Ваљеву, а касније у Пожаревцу. Командант Више команде 65. је од њеног формирања, 2. јуна 1941., био артиљеријски генерал Паул Бадер. Она је у извршавању војних операција у Србији присно сарађивала с војно-управним командантима у Србији, прије свега с генералом Ферстером, затим генералом Шредером, а нешто касније с генералом Данкелманом. Средином септембра 1941. цијела војна управа и трупе биле су оперативно пбтчињене генералу Францу Бемеу (Franz Börne), команданту 18. армијског корпуса, односно опуномоћеном команданту Србије. У осталим питањима, међутим, била је потчињена 12. армији, чији је штаб имао сједиште у Солуну (Грчка).

дијског пука 704. посадне дивизије и његов 1. батаљон. У августу је том пуку придата 1. батерија 654. артиљеријског дивизиона. У Ужицу су се налазиле

[17] Вилхелм Фукс у Југославији остао на дужности до јануара 1942. године. Због почињених ратних злочин Војни суд за град Београд осудио га је 22. децембра 1946. године на смрт вјешањем.

[18] Нијемци су из Југославије на исток пребацили 330.000 својих војника који су учествовали у априлском рату.

и двије чете већ поменутог 592. батаљона за обезбјеђење и чета 64. полицијског батаљона. Сем у Ужицу, Нијемци су нешто јаче снаге држали и у Пожеги. Не располаже се тачним подацима о њиховој јачини, али су и те јединице биле из састава 724. пјешадијског пука. У Пожеги се налазила и једна чета за обезбјеђење (»ландесшицен«). У осталим среским мјестима, као у Бајиној Башти и Ивањици, било је нешто њемачких снага, али из састава полиције и фелџжандармерије. Тако је у Бајиној Башти био ојачани вод »ландесшицен«, док је у Ивањици било нешто више војника.

Рудник Лису код Ивањице обезбјеђивала је једна група Нијемаца, јер је антимон - који је овдје вађен - био за њих врло тражена стратегијска сировина. Обје те групе, ивањичка и ова код рудника Лисе, чиниле су једну чету »ландесшицен«. И у селу Ражани, код Косјерића, Нијемци су дуже вријеме држали једну полицијску чету. На то су их натјерале учестале акције партизана на путу за Ваљево, преко Букова, поготову када је у том крају био рањен командант 725. пјешадијског пука генерал-мајор Ханс Адалберт Лонча (Hans Adalbert Lontscha).[19]

Људство посадне 704. дивизије потицало је углавном из Саксоније и судетских крајева. Иако се сматра, а вјероватно тако и јесте, да су те посадне јединице биле нешто слабије од дивизија предвиђених за рјешавање борбених задатака у нападним операцијама, како у оној априлској у Југославији, тако и у јунској и јулској на совјетско-њемачком ратишту, оне су се, услијед тврдокорне мржње и хладног цинизма у односу према нашем живљу, уз добру војничку организацију и круту дисциплину, па и борбеност, могле сматрати довољним за обезбјеђење »реда и мира« међу голоруким народом, па макар тај народ желио и припремао оружани устанак.

рић и Ариље. Нијемци су у те варошице повремено свраћали, а своја су наређења спроводили преко квислиншког среског начелства, жандармеријских станица и општина. Они су, углавном, тако радили и тамо гдје су имали своје посаде, али су у овом случају, због тога што су та мјеста била у близини Ужица и Пожеге, сматрали да ће тај апарат покорно и савјесно извршавати сва дата им наређења и без њиховог непосредног присуства. И стварно, нису се у томе преварили.

Тачно бројно стање њемачких јединица на територији ужичког округа не зна се. Но, према приближно тачној процјени, тај се број креће око 1.500 наоружаних људи. И поред свих тих својих снага и цијелог управног и жандармеријског апарата наслијеђеног од Краљевине Југославије, Нијемци су били приморани да током августа 1941. у Ужички крај довлаче појачања. Тако су, из Санџака, са Косова и из Метохије довели 300 - 500 албанских муслиманских жандара, које су наоружали и користили у борбама против јединица Ужичког партизанског одреда.

Територијална иодјела бивше Југославије, будући да је ова била издијељена на велики број мањих дијелова, у којима је држан врло јак полицијски апарат, не само што није погодовала дизању оружаног устанка већ га је и отежавала. Затечени државни апарат Краљевине Југославије био је укључен у окупациони систем. Испостава Дркнске бановине у Ужицу наставила је рад и послије окупације земље.

Тако је ужички округ био подијељен на Градско поглаварство у Ужицу и седам среских начелстава, чија су сједишта била у Ужицу, Пожеги, Ариљу,

" Ханс Адалберт Лонча као ратни злочинац изручен Југославији, 1947. год. осуђен на смрт и стријељан у Београду.

Ивањици, Косјерићу, Бајиној Башти и Чајетини. Њихове су територије биле издијељене на још мање дијелове, зване општине, којих је било готово у сваком већем селу. Сав тај управни апарат је, ради спровођења накарадне, ненародне политике, имао нешто наоружаних полицајаца, али су му главна снага биле жандармеријске јединице, које су такође биле расуте по цијелом овом планинском крају. Осим тога, у Ужицу је било 40 наоружаних полицајаца и 10 полицијских агената Поглаварства градске полиције. Свим жандармеријским снагама на тој територији командовао је потпуковник Цветковић. Тако су се жандармеријске станице налазиле у Ужицу, Биоски, Збојштици, Карану, Кремнима, Мокрој Гори, Чајетини, Јабланици, Негбини, А>убишу, Бајиној Башти, Перућцу, Рогачици, Заглавку, Заовинама, Калуђерским Барама, Косјерићу, Варди, Ражани, Пожеги, Горњој Добрињи, Каменици (Пожешкој), Ариљу, Брекову, Мочиоцима, Ивањици, Девићима, Братљеву и на Јавору (Кушићима). Команде жандармеријских водова постојале су у свим среским мјестима.

Број жандара на територији једног среза износио је прије рата у мањим срезовима око 30, а у већим и преко 50 људи. У Ужицу се послије капитулације југословенске војске тај број знатно повећао, јер су приспјели и жандари који су побјегли из оних крајева Југославије који су припали Независној Држави Хрватској или бугарској окупационој управи у Македонији и у југоисточној Србији. Тада је жандара, у срезовима било преко 50, а у само Ужице, у којем је била Команда жандармеријске чете, стигдо је - према једном њиховом извјештају - 90 нових жандара. Тако се на територији ужичког округа нашло уочи дизања оружаног устанка од 450 до 500 добро наоружаних чувара окупаторске и квислиншке власти. Они су, сем управних послова, обављали и послове политичке полиције, ангажујући сараднике да прате напредне људе, прије свега чланове КПЈ и СКОЈ-а.

ских јединица које су биле ангажоване против устаника, постојао и знатан број наоружаних четничких група, које су партизанским јединицама причињавале велике тешкоће не само у почетним данима оружаног устанка него и касније.

Послије слома југословенске војске остале су по планинским крајевима у овом дијелу Србије извјесне групе крављевских официра и подофицира, разних авантуриста, који су окупљали око себе људе са свакојаким пороцима и с различитим претензијама. Прве такве групе појавиле су се на Златибору, Јавору и у долини Дрине. Њих су, вјероватно, стварали тадашњи управљ>ачи Србије, предсједник квислиншке комесарске владе Милан Ађимовић[20] и други, са задатком да својим постојањем штите границе Србије. Једна таквагрупа билаје у то вријеме на Златибору. Њом је командовао војвода Радомир Бекић. Није познато ко му је дао војводско звање, али је нешто титулом, нешто сталним крстарењем по растуреним селима Златибора успио да се наметне и скупи групу четника. По сусједној планини Јавору кретала се у то доба такође група четника, којом је командовао до рата сасвим не-

[20] Наредба њемачког команданта Србије о образовању Савета комесара датирана је са 22. априлом 1941. год., али изгледа да није одмах постигнута сагласност око његовог састава. Двадесет седмог априла образовањем комесарске владе све је завршено и опуномоћеник њемачког Министарства спољних послова Феликс Бенцлер (Felix Benzler) послао је тога дана имена предвиђених комесара у Берлин на одобравање и сагласност. Послије извијесних измјена и уз мало закашњење 1. маја 1941. год. објављено је формирање Савета комесара од 10 комесара, са Миланом Ађимовићем на челу.

позната личност: пинтер Божидар Босовић, родом из села Брезове, код Ивањице. Он је сам себи додијелио титулу и звучно име - војвода Божа »Јаворски«. Одметнуо се у хајдуке искеристивши настало безвлашће.[21] За кратко вријеме је овај авантурист, кавгација и коцкар, тај примитивни и зао човјек, постао чувен управо по злу и терору у цијелом ужичком крају. Око њега се окупила група криминалаца, људи сличних њему, која се од самог почетка свог постојања понашала више као разбојничка рул>а него као некакав од^ ред с националним циљевима. Пљачкали су недужне људе по планинским селима и путевима, уцјењивали богатије људе у Ивањици и другим мјестима, убијали ради пљачке, из освете или по наговору, силовали и чинили слична недјела. Прве жртве те банде били су шесторица Муслимана, сиромашних сељака из села Кладнице, код Сјенице, који су се враћали с ивањичке пијаце. Четници Боже Јаворског су их пресрели, опљачкали и поклали на Црвеној гори (брдо Вис), недалеко од села Кушића. Злочине су почели да чине у околини Ивањице, али су упадали и на подручја сјеничког, златарског, златиборског, ариљског, пожешког, драгачевачког и рачанског среза Свуда су на путу те банде падале недужне главе и може се слободно рећи да је Јаворски био један од најтипичнијих представника четничких издајника и злочинаца.

Разне политичке групе из моравичког краја покушале су да искористе Божу Јаворског за своје циљеве. Но он се везивао час за »демократе« - за неке људе из бивше Демократске странке, а час за »радикале«, Радио је за оног у Ивањици ко му бол>е плати, а то су понекад биле групе из доње, а понекад из горње чаршије.

Када је Моравичка партизанска чета почела да активно дјелује и да позива народ на оружани устанак, четничка група Јаворског, којој се прикључио и Бура Смедеравац, звани »Капљица«, потпуно се солидарисала са четницима војводе Радомира Бекића, па је, да би се спријечио развој народноослободилачке борбе у овом крају, извршавала наређења познатог колаборационисте војводе Косте Војиновића Пећанца. То међутим није сметало Божи Босовићу Јаворском да и даље пљачка и убија, само што је сада главну активност усмјерио против партизанских породица. Слика четничког утицаја на ужички округ не би била потпуна ако се не би поменуле и четничке формације Драгослава Баратовића у Зарожју, Николе Шибалића, самозваног војводе »Вардарског«, из Косјерића, и формације око Љубовије, којима је руководио Миладин Петровић, самозвани војвода »Дрински«.

Ове групе су одмах признале Косту Пећанца за свог главног команданта и покушале да онемогуће дизање оружаног устанка у бившем азбуковачком срезу, на дијелу терена којим је оперисао Ваљевски партизански одред и у дијеловима црногорског и рачанског среза. Оне су се наслањале на четнике мајора бивше југословенске војске Јездимира Дангића, који је, под паролом спасавања Српства, вршио злочине по муслиманским селима на лијевој страни Дрине - у источној Босни. Сам Дангић се осјећао безбједнијим под окриљем Нијемаца у Љубовији, те се зато ту највише и налазио.-Његова

[21] Још крајем априла 1941, кад је кроз моравички крај прошла јелна група војника бивше краљевске југословенске војске, која је себе називала четницима и позивала сељаке да им се придруже и пођу са њима у шуму, пришао им је једино Божидар Восовић. С овом групом Rосовић је отишао до Црне Горе, али се послије неколико дана вратио у Брезову. Одмах је прешао у ариљски срез, у село Мочиоце, и посјетио свог пријатеља Драга Лелековића. С њим се договорио да заједно крену у шуму и фор.мирају четничку групу која ће се борити притив Турака, како су четници називали Муслимане из сусједних санџачких села.

агитација по селима око Бајине Баште и Љубовије била је у то доба углавном усмјерена против дизања оружаног устанка у Србији, а у свакој прилици је наглашавао да »треба прихватити пушке и ићи у Босну да се спасава Српство које је угрожено од усташа«. Ово је, разумљиво, одговарало њемачком окупатору, јер тако оштрица борбе није била уперена на њега, већ на саме народе и народности Југославије, на њихово заједништво, подстичући братоубилачки рат.

Ставови КПЈ тешко су продирали. Требало је доста времена и стрпљивог рада да народ схвати да је окупатор својом политиком извршио, прво, подјелу на оне који помажу окупатора и на оне који хоће оружану борбу против Нијемаца и свих других узурпатора слободе, а затим и подјелу на националној основи, да би завадио Србе и Хрвате, Србе и Муслимане. Окупатор је омогућио злочиначки рад четника, тих људи који немају ништа заједничког са српским народом. Српски народ никада не само што није одобравао злочине четника по муслиманским и хрватским селима већ се гнушао пред таквим поступцима; па је и настојао да својом борбом спријечи такве злочине. Окупатор је, пак, исто тако, омогућио злочиначки рад Павелићевих усташа, јер је јасно да хрватски народ никада није могао одобрити поступке тих фашистичко-националистичких изрода Таква злочиначка дјелатност четника и усташа одговарала је само окупатору. Чланови Партије су дугим, упорним и стрпљивим радом успијели да знатан дио становништва, нарочито у округу ужичком, вежу за линију КПЈ, па су управо захваљујући томе људи узели оружје у руке и отпочели борбу против главног носиоца свег зла - окупатора, као и свих његових слугу.

Када је Ужички партизански одред почео на цијелој својој територији да изводи акције већег обима, акције које су онемогућавале рад старог буржоаског и издајничког апарата, и када је послије неколико напада нанио озбиљне губитке окупатору и квислинзима, народ је, под утицајем тих успјеха, почео да с одушевљењем све више говори о потреби оружане борбе против окупатора и домаћих издајника, видећи сам у томе једини спас.

ри са Равне горе. Да се они тамо налазе, знало се и прије него што су по селима почели своју пропаганду о томе како »још није вријеме за борбу против окупатора«. Била је то, у ствари, крилатица, добро познате капитулантске политике српске буржоазије - да треба чекати, да се побједе добијају на савезничким фронтовима, а не у борбама на тлу Југославије, да треба спасавати српске главе итд. Све док се оружани устанак у овом крају није распламсао, ти су четници сједјели на Равној гори или у њеној најближој околини, а када је устанак почео, они су хтјели да га енергичним мјерама спријече и угуше. Сам геостратегијски положај Равне горе врло је погодан. Са ње су четници могли да испоље свој утицај како према Горњем Милановцу, Чачку, Љигу и Ваљеву, тако исто и према великом дијелу територије ужичког округа.

Тако су ови краљевски официри, који су се налазили под командом пуковника Драгољуба Драже Михаиловића, чим су уочили опасност за позиције југословенске буржоазије и оних грађанских партија које су стајале иза њих, ступили прво у политичку, а касније и у војну акцију. Њихова се активност најприје осјетила, како је већ речено, у пропаганди да још није вријеме за устанак, а када то вријеме дође - када савезници баце силе Осовине на кољена, они ће, веле, позвати народ, јер су њих краљ и влада оставили у земл>и као своје представнике.

Таква је пропаганда дала извјесне резултате, али не онакве какве су Михаиловићеви четници очекивали. Због успјеха партизанских јединица, узнемирене и заплашене њима, четничке су вође брзо и живо почеле да раде на војној организацији четништва. Кренули су у села и почели формирати војночетничке одреде, при чему су све способне људе уписивали у мобилизацијске спискове и саопштавали им ратни распоред. Пријетили су силом онима који се не би одазвали позиву на мобилизацију, а поготову онима који су отишди у партизанске јединице. Одлазак у партизане су квалификовали као издају краља и отаџбине и заклетве коју су њима положили.

Пошто је четнички покрет Драже Михаиловића због свога пасивног става био од окупаторских и квислиншких власти остављен на миру (тада смо ми тако мислили, међутим, касније смо сазнали да је то била заједнички разрађена тактика), он је могао да релативно слободно развија своју акцију и остварује своје циљеве и задатке.

Њемачки команданти и домаћи издајници били су задовољни тадашњим односом снага на терену, јер њих је импресиоиирао само број. Стварно, ако се узме колико је укупно било војника како њемачке оружане силе, тако и квислиншких жандара и припадника разних четничких група, онда је то био, по њиховом мишљењу, довољан број наоружаних људи, који су већ и због толиког мноштва и спремни и кадри да угуше сваки покушај народног отпора. Уз то су они могли рачунати и на сав квислиншки чиновнички апарат, који је такође био многобројан, затим на друге реакционарно настројене појединце, који су припадали разним грађанским партијама, и на сав други олош који је своју шансу налазио у савезу с окупатором.

Њемачкој команди у Ужицу нису остале незапажене припреме ужичких комуниста за оружани устанак. Она је бројним примјерима упозорена на дјелатност КПЈ око које су се окупљали и остали прогресивни и патриот-' ски елементи. Њој су долазили до руку прогласи партијских руководстава, а запазила је и све изразитију грађанску непослушност, која се испољавала кршењем окупационих наредби, избјегавањем наметнутих обавеза, па чак и јавног изражавања презира према њемачким официрима и војницима. На основу свега тога њемачка команда у Ужицу оцијенила је да се расположење народа у овом крају све више усмјерава ка оружаној борби, те је чинила све што је било у њеној моћи да то спријечи. Тежиште је још увијек било на управним мјерама. Због тога је тих дана по Ужиду и другим градовима и селима ужичког округа, лијепљена наредба војног команданта Србије генерала Шредера о поопштравању казни, којом „ за најситније прекршаје предвиђала смртна казна. Уз то се иста казна могла примијенити и за покушај, а и ретроактивно.

Члан 1. те наредбе гласио је:

»Смрћу или робијом не испод 3 године биће кажњен ко намјерно:

1) за рат важне залихе или постројења сваке врсте, нарочито плинска, водена и електрична постројења, бране, железничка, телеграфска и свјетлосна постројења уклони или оштети;

2) помаже на заузетој територији војна лица која нису њемачка;

3) на штету њемачке војне силе и Рајха преноси вести лицима или властима изван заузете територије;

4) приређује противнемачке скупове или на њима учествује;

5) у намери да шкоди интересима њемачке војне силе или Рајха обуставља посао, одвраћа раднике или друге позива да престану са радом или да га напусте.[22]

Њемачки фелдкомандант у Ужицу позвао је у јулу комесара Дринске бановине Чађевића и све среске начелнике са ове територије и упозорио их на врење у народу и предстојећу опасност. Од њих је захтијевао да непрестано извиђају и утврђују жаришта немира и њихове руководеће центре и људе, да организују систем повјереника и доушника и пропагандним средствима заинтересују становништво за угушење немира. Лично је путовао у Бајину Башту, Пожегу и Ивањицу, настојећи да сам процијени новонасталу ситуацију. Послије тога су срески начелници одржали конференције с предсједницима општина и, како они кажу, са неким другим »угледним« грађанима.

Ужичке комунисте није уплашио толики број војника њемачке оружане силе и њихових помагача, нису их уплашиле ни мјере које су окупатор и издајници предузимали, већ су одлучно пришли организовању и покретању оружаног устанка. Окупатор их није могао ничим застрашити зато што.су знали да је снага народа већа и јача од свега, а осјећали су да је народ расположен за оружану борбу. И стварно, народ ужичког округа је ту борбу свесрдно подржао.

3. ФОРМИРАЊЕ ЧЕТА УЖИЧКОГ ОДРЕДА

У релативно кратком времену од непуна три мјесеца (април - јун) 1941. године комунисти су, окупљени око Окружног комитета КПЈ за ужички округ, успјели да на тој територији створе моралну, људску и материјалну основу за оснивање чета Ужичког партизанског одреда и за почетак и размах оружаног устанка.

Крајем јула су Штаб Ужичког одреда и Окружни комитет КПЈ за Ужице оцијенили да су извршене потребне припреме и створени такви услови који омогућују да борбене групе прерасту у предвиђене партизанске чете. Можда се баш услијед постојања тих група није журило са стварањем правих војних јединица, те је на тој територији оружана борба с већим јединицама отпочела нешто касније него у неким другим крајевима Србије.

Послије темељитих припрема, са стварањем чета ишло је доста брзо. Само за неколико дана крајем јула и почетком августа формиране су чете у свим срезовима, изузев златиборског и црногорског среза, у којима су образоване нешто касније.

У спровођењу директиве Штаба Ужичког партизанског одреда и Окружног комитета КПЈ за Ужице, срески комитети су детаљно размотрили ситуацију на својим територијама, одржали неколико састанака и извршили друге потребне припреме за овај најважнији и дуго чекани моменат у животу наше партије. У тај врло важни задатак су преко састанака основних организација или појединачним везама, били укључени сви комунисти, тако да су сви и дјеловали у духу једног јединственог циља - стварања прве војне оружане снаге, првих јединица на свом терену.

Другови из Штаба Одреда и Окружног комитета, као и друг Милан Мијалковић Чича, инструктор Покрајинског комитета КПЈ за Србију, пружили

[22] *Зборник НОР-а,* ТОМ I, кн>. 2, бр. док. 94.

су непосредну помоћ среским комитетима у стварању првих партизанских чета. Они су не само пружали помоћ већ су били и главни организатори, а на крају су присуствовали и свечаном чину - полагању заклетве бораца, који су у име народа обећавали пред својим друговима и старјешинама да неће оставити оружје све до коначне побједе над фашистичким окупатором.

Тако су на позив Комунистичке партије Југославије одређеног дана изашли на зборна мјеста комунисти - чланови КПЈ и чланови СКОЈ-а, као и симпатизери Партије, прикључили се борбеним групама које су већ постојале, сазнали за своја командна руководства и своје мјесто у новој борбеној организацији - чети.

Таква једна група била је постројена 28. јула 1941. на мјесту званом Татинац, изнад самог Ужица. Одабрани људи стигли су на збориште већ 27. јула. У првом строју Ужичке партизанске чете (касније назване 1. ужичка чета) била су 22 борца. Већина њих били су радници. Од наоружања су имали 1 пушкомитраљез, 12 пушака, 2 пиштоља и неколико ручних бомби. Формирању чете и свечаном полагању заклетве присуствовао је и инструктор Покрајинског комитета КПЈ за Србију друг Милан Мијалковић Чича.

Та ужичка чета је добила име »Радоје Марић«, ради сјећања на прву жртву, погинулог друга у историјској 1941. години у Ужицу. Радоје Марић је био радник Фабрике оружја и секретар Окружног комитета СКОЈ-а. Погинуо је 1. јануара 1941. приликом демонстрација. Ишао је на челу колоне демонстраната, који су негодовали због познате забране УРС-ових синдиката. На демонстранте су с оружјем насрнули жандари и полиција. Радоја Марића је убио командир жандармерије. На мјесту гдје је колона демонстраната заустављена пуцњима жандара и полиције и гдје је смртно рањен Радоје Марић данас се налази ред црвених камених коцки, а на новој вишеспратници на крају те линије налази се спомен-плоча с ликом Радоја Марића.

Ужичка чета је имала десетак чланова Партије, а остали су били симпатизери и скојевци.

Пред постројеним борцима[23] саопштена су имена другова изабраних у руководство чете. За командира је одређен Витомир Пантовић, металски радник из Ужица, а за политичког комесара Владан Росић, обућарски-радник, такође из Ужица. Неколико дана касније у чету је ступио поручник бивше југословенске војске Слободан Секулић, који је изабран за командира, а Витомир Пантовић је одређен за његовог замјеника. За замјеника политичког комесара чете изабран је Алекса Дејовић, металски радник из Севојна.

[23] Први борци те чете - они који су на дан формирања стајали у њеном строју и они који су у њу дошли непосредно послије тога - били су: Миодраг Аврамовић Жико, студент, члан КПЈ; Милош Алексић, студент; Маринко Арсенијевић, пушкарски радник; Л>убиша Бајевић, браварски радник, члан КПЈ; Исидор Барух Иса, инжењер, члан КПЈ; Радосав Богићевић, радник; Сигисмунд Борисејевич, Борис Сига, студент; Љубиша Веснић, радник, члан КПЈ и члан Окружног комитета КПЈ; Милинко Видаковић; Александар Вучковић Ацо, студент, члан КПЈ; Славољуб Гудурић, радник, члан КПЈ; Алекса Дејовић, радник, члан КПЈ; Војислав Јокић Војо, радник, члан КПЈ; Здравко Јоксимовић Брко, радник; Никола Марчетић, радник члан КПЈ; Душан Милосављевић-Челиковић, радник, Славко Кукуљац, радник; Радомир Млађеновић, Раде, ученик гимназије; Милован Нинчић, радник; Милинко Новаковић, радник; Витомир Пантовић Вито, Фума, радник, члан КПЈ; Бранислав Петровић, ученик учитељске школе; Веселин Петровић Беша, радник; Милорад Перншић Миле, радник, члан СКОЈ-а; Миладин Поповић, студент, члан КПЈ; Петар Радовановић, учитељ, члан КПЈ; Владета Росић Владан, радник, члан КПЈ; Слободан Секулић, поручник бивше југословенске војске; Милан Стаматовић Сака, радник; Л>убинко Тодоровић, радник; Милисав Топаловић Лиле, радник, члан КПЈ и Милан Хунциг, радник, члан СКОЈ-а.

Истога дана када је формирана чета борци су организовали привремени логор, у коме је отпочео логорски живот уз војну обуку и политички рад, пропагираже оружане борбе међу народом у околини и окупљање бораца и оружја.

На мјесту званом Јасиковац, у селу Буару, код Ужица, 28. јула формирана је још једна Ужичка партизанска чета (касније названа 2. ужичка чета). Дан прије тога окупило се 30-36 другова, углавном радника из Ужица и дијелом омладинаца из околних села. Они су, предвођени Желимиром Буриħем, кренули на Јасиковац. Ту су се 28. јула постројили. Чета је добила име »Милош Марковић« - по металском раднику, једном од најистакнутијих југословенских комуниста и руководилаца КПЈ. Милош Марковић Ужов је рођен 20. септембра 1901. у Ужицу. Био је делегат на Трећој конференцији КПЈ, затим секретар Окружног комитета КПЈ за Ниш и учесник на Четвртом конгресу КПЈ у Дрездену. Учествовао је и на Конгресу независних синдиката, а 1926. постао је члан Централног комитета КПЈ. Марковић има и највеће заслуге за оживљавање радничког покрета у Ужицу послије Обзнане. Умро је од туберкулозе, болести задобијене прогоном полицијског апарата Краљевине Југославије, 11. августа 1933. у једној московској болници, у Совјетском Савезу, као представник КПЈ у Коминтерни.[24] У чети је било 15 чланова Партије, а остали су били скојевци и омладинци. Од наоружања су имали 1 пушкомитраљез и преко 30 пушака. За командира чете одређен је Војко Петровић, радник из Ужица; за политичког комесара Вукола Дабић, радник из Ужица; за замјеника командира Миливоје Којадиновић, подофицир бивше југословенске војске из Стапара код Ужица; и за замјеника политичког комесара Радомир Совровић, раднћк из Ужица.[25]

Послије обимних припрема и агитације у народу, приступило се формирању партизанске чете и од одабраних људи у пожешком срезу. На зборном мјесту пожешких комуниста код куће Живане Мићић у селу Речицама, 27. јула је основана, а сутрадан, 28. јула, у шуми Благаји, изнад Годовичког засеока Трифуновића, дефинитивно формирана Пожешка партизанска чета - касније названа 1. пожешка чета. Ту се, на одређеном зборном мјесту, окупило 34 борца (по неким подацима 25, односно око 27 чланова КПЈ, СКОЈ-а и симпатизера).[26] Пошто је на терену пожешког среза тада активно радило неколико партијских организација, то је у чети било 17 чланова Партије.

[24] У малом парку крај старе жељезничке станице у Титовом Ужицу налази се биста овог најистакнутијег борца у Ужицу између два свјетска рата.

[25] Утврђено је да су се међу првим борцима те чете налазили: Тома Биљановић, геометар, члан КПЈ; Војимир Бојовић Војо, радник, члан КПЈ; Вел>ко Видаковић, студент, члан КПЈ; Ратко Гардић, радник, члан КПЈ; Миомир Гезовић Мијо, студент, члан КПЈ; Сретен Гудурић, радник, члан КПЈ; Вукола Дабић, радник, члан КПЈ и члан Окружног комитета КПЈ; Јосип Дворски; Милија Доганџић, радник; Милош Дринчић Мишо, пољопривредни техничар; Миленко Бурић Панца, радник; Станимир Златановић Бугарин, радник; Мирко Илић Сенегалац, ученик гимназије, члан КПЈ; Милан Јевтовић Руе, радник; Милорад Кнежевић; Мидивоје Којадиновић, подофицир бивше југословенске војске; Милић Максимовић, ученик учитељске школе; Филип Марјановић, студент, члан КПЈ; Боривоје Оташевић радник; Миодраг Пантелић Цупкало, радник; Сретен Пенезић, радник, члан КПЈ; Војин Петровић Војко, радник; Јеврем Поповић Јешо, радник, члан КПЈ и члан Окружног комитета КПЈ; Мирко Поповић, ученик, члан СКОЈ-а; Живко Савић Чича, радник, члан КПЈ; Гојко Спасојевић, радник; Миломир Станић; Радоје Стефановић Пајац, радник; Радомир Совровић Совро, радник, члан КПЈ; Љубиша Томић, радник, члан КПЈ; Миодраг Топаловић Миле, радник; Радован Урошевић Бота, ученик учитељске школе, члан КПЈ; Махмуд Хањалић, радник и Велибор Цветковић Боре, радник.

[26] Међу првим борцима Пожешке партизанске чете, поред већ поменутих другова из Команде чете и водника, били су: Богомир Караклајић из Пожеге; Боривоје и Љубомир Мићић,

Да би присуствовали том свечаном тренутку, формирању чете и полагању заклетве, МИЛИНКО Кушић и Јеврем Поповић, политички комесар и замјеник команданта Одреда, пошли су у Речицу дан-два раније. Уз пут су ноћили у селу Горобиљу, у кући Љубомира Мићића. Ујутро рано домаћица им рече: »Можда би било боље да изађете из куће, тамо код оног сијена. Магла је па се никад не зна ко из ње може искрснути«. И стварно, чим су они изашли, жандари су банули пред кућу. Све зграде су претресли, и пошто ништа сумњиво нису нашли, вратили су се празних шака у Пожегу.

У почетку је чета имала 2 пушкомитраљеза, а касније је добила још 2. Сем тога је имала доста пушака, муниције и извјесну количину авионских и ручних бомби и муниције. Била је. добро наоружана, јер се током априлске капитулације овдје затекла главнина Церске дивизије југословенске војске, па је код народа остало доста оружја. Партијске организације су успјеле да то оружје на вријеме склоне.

За командира чете је одређен Велимир Мићић, учитељ; за политичког комесара[27]. Аћим Ивановић, земљорадник из села Рогу; за замјеника командира Ратомир Станић, земљорадник из села Горобиља; и за замјеника политичког комесара Јован Стаматовић, радник из села Призановића. Чета се састојала од два вода, којима су командовали Владимир Николић Владо, из Пожеге, и Миленко Никитовић, подофицир југословенске војске из Речице. Чета се смјестила у шуми Благаји, гдје је добро уредила, на војнички начин, свој логор, па је, чак, увела и електрично осветљење, користећи се заплијењеним агрегатима на ратном аеродрому југословенске војске код Пожеге. Располагала је и радио-апаратом.

Партијска организација у моравичком срезу је у доба формирања чета Ужичког одреда била прилично јака. Овдје је радило неколико врло активних комуниста. Осим Милинка Кушића, који је често навраћао у Ивањицу, ту су били Миђо Матовић, Мате Ујевић и Венијамин Маринковић. Тако су се 2. августа другови из Ивањице и околине прикупили у шуми изнад села Лучке Реке, одакле су се пребацили на планину Клековицу, око 15 километара од Ивањице, гдје су се смјестили у колибама од грања, крај једног извора. Када су тамо стигли и другови из села Брезове, 5. августа је формирана Моравичка партизанска чета, која је положила заклетву пред Кушићем. Тада су се у чети налазила 22 борца, радника и сељака, а наоружање је било, углазном, као и код осталих чета Ужичког одреда; чета је имала 12 пушака, 6 пиштоља, 14 ручних бомби и око 2.000 метака. Готово половина бораца била је без оружја.[28]

Милун Зечевић и Лукијан Станић из села Горобиља; Видан Мићић из села Годовика; Пане Срдановић из Пожеге; Страјин Дрндаревећ, Момчило Јовановић Шоле, Драган Мићовић из села Рупељева; Милинко Терзић Микула из села Висибабе; Милоје Диковић; Матија Лапчевић; Петар Илић; Живко Мићић; Милојко Стаматовић, Момчило Стојић; Боса и Милорад Цветић; Бошко Видаковић, Мире Симић, затим Миливоје Никитовић, Ружица Караклајић, Славко Мећедовић, Никола Лековић, Добро Симић, Бешка Цветић и Душан Топаловић.

[27] За политичког комесара био је предложен Миливоје Радовановић Фарбин. Међутим, он није преузео дужност, јер је Крсто Пајић, секретар Среског комитета КПЈ за срез пожешки инсистирао да Фарбин остане на терену и да на једном дијелу среза организује позадину и прикупл>а народну помоћ за чету.

[28] У првом строју Моравичке партизанске чете налазили су се: Венијамин Маринковић, професор из Вионице и члан Окружног комитета КПЈ, Мате Ујевић, радник и члан Среског комитета КПЈ Ивањица, Миђо Матовић, учител. из села Брезове и секретар Среског комитета КПЈ, Евгеније Главинић, земљорадник из седа Глијеча, Александар Главинић, бивши подофи-

Командни састав чете изгледао је овако: командир Евгеније Главинић, политички комесар Венијамин Маринковић, замјеник командира Александар Главинић и замјеник политичког комесара Мате Ујевић. Чета је добила име »Бошко Петровић«, ради сјећања на друга из овог краја који је погинуо као пилот у шпанском грађанском рату. Бошко Петровић је био и познати фудбалски репрезентативац у предратној Југославији.

Командни састав ове чете није био добро изабран. Увођење у команду браће Главинић била је велика грешка. Руководство чете већ од самог почетка није показивало довољно спремности и одлучности да уђе у окршаје и борбене акције, што је и чета осјећала све до њене реорганизације и замјене браће Главинић.

Ариљска чета је формирана 31. јула. На брду Малом Острешу, код села Гривске, сакупило се тога дана 49 бораца, (то је била бројно највећа скупина у доба формирања чета Ужичког партизанског одреда). Сутрадан послије формирања чета је положила заклетву пред члановима Штаба Ужичког одреда Милинком Кушићем и Јевремом Поповићем. Од наоружања је имала један пушкомитраљез, пушке, пиштоље и довољну количину ручних бомби. Командни састав чете чинили су: командир чете Милосав Вујовић, судски приправник из Штедима, код Никшића, који је живио у Ариљу; политички комесар Стеван Чоловић; замјеник командира Војислав Пајић, столарски радник; и замјеник политичког комесара Недељко Вукотић, обућарски радник.[29] Стари комуниста из села Вирова и један од најстаријих бораца, Милојко Бирјаковић, постављен је за економа чете. Чета је имала два вода. Командир 1. вода био је Десимир Бирјаковић из Вирова, а 2. вода Паун Савовић из Радобуђе. Водови су имали по двије десетине (одељења), чији су десетари били Миломир Ковачевић из Церове, Јовиша Михаиловић из Ариља, Раде Радовић из Ариља и Данило Крџић из Радобуђе. Већ послије неколико дана, због неправилног односа према борцима, Чоловић је смијенио водника Савовића, на чије је мјесто поставио Данила Крџића.

Логор чете је организован на самом врху Остреша. За вријеме логоровања одржавана су политичка предавања и читана је политичка литература.

цир југословенске војске из села Глијеча, Ратко Софијанић, радник из села Прилика, Обрен Чекеревац изсела Брезове, Милоје Поповић, трговачки помоћник изсела Свештице, Милорад Радишић, студент из села Божетића, Миломир Еериман, радник из села Медовина, Драгиша Ковачевић, земљорадник из села Придворице, Петар Дамјановић Црни, радник из Сјенице, Ратко Петровић, радник, и Млађен Петровић, агроном - оба из села Средње Реке, Ратомир Аврамовић, опанчарски радник из села Дружетића, Миђо Анђелковић, радник из околине Краљева, Богосав Оцокољић, радник, Војислав Бојовић, радник, Радојица Рабреновић, радник, Мико Велимировић, учитељ, Периша Перишић, студент, и Драгиша Петровић, наставник - сви из Ивањице.

" Први борци Арил>ске чете били су: Стеван Чоловић, Паун Савовић, земљорадЛж, Милан Крџић, столарски радник, Обрад Борђевић, земл>орадник, Бранко Радојевић, земљорадник и Милош Савовић из Радобуђе, Недељко Вукотић, Јовиша Михајловић и Радо.мир Радовић, из Ариља, Милосав Вујовић, судски приправник, из Црне Горе, Војислав Пајић, Милојко Чирјаковић, Лаубиша Тодоровић, Миодраг Марић, Свето Шендековић, Војин Тодоровић, Средоје Галановић, Десимир Кирјаковић, Владе Недељковић и Милојко Пајић - сви из Вирова, Момир Ковачевић, Радосав Ичелић и Драгиша Мајсторовић - сви из Церове, Душан Радоњић из Турице, Срећко Марковић, Крсман Живановић, Војислав Поповић, Милорад Митровић, Видан Масларевић, Михајло Савовић и Обрад Топаловић - сви из Вигошта, Војислав Буковић из Погледа, Здравко Стефановић из Ступчевића, Мика Тодоровић, Милан Борђевић, Милан Павловић и Божидар Поповић - сви из Латвице, Драгослав Мићовић, Млађен Вуковић, Гојко Каљевић и Влаисав Мићовић - сви из Гривске, Момчило Недељковић, Илија Кулизић и Драгослав Вуковић-сви из Врања, Божо Лончаревић и Милосав Остојић - из Грдовића, Ратко Јовановић, Араго Јовановић и Сретко Перовић - из Крушчице.

Три борца из чете обилазила су терен са задатком да одржавају зборове и политичке конференције по селима и да прикупљају храну за борце. Команда чете је умножавала разне прогласе и летке, који су дијељени по околини.

У логору је чета уредно изводила војну обуку. Обуком је, по жељи бораца, руководио Десимир Бирјаковић, који је служио војни рок у бившој краљевској гарди и међу борцима најбоље познавао војна правила.

Истог дана када су борци Ариљске чете полагали заклетву одржан је партијски састанак чланова КПЈ из рачанског среза на мјесту Благојевом гају. Душан Вишић, студент, члан КПЈ, пренио им је директиве о стварању партизанских чета, па их је позвао да спремни дођу 3. августа на мјесто звано Соколина, на планини Тари. Тога дана се искупило 18 бораца са прилично слабим наоружањем (3 пушке, 3 пиштоља, 4 бомбе и око 200 метака). Борци окупљени на Соколини упутили су се ка мјесту Кепина колиба, гдје је одржана конференција прикупљених партизана и формирана 1. рачанска партизанска чета; ту су борци положили и заклетву. У Команду чете су одређени ови другови: за командира уете Душан Јерковић, учитељ из села Огара, у Срему, који је тих дана једва некако успио да се из села Факовића у Босни (гдје је службовао) пребаци преко Дрине у Србију; за политичког комесара Душан Вишић, студент технике из еела Бурђевца, код Ваљева, који је живио у Ужицу, за замјеника командира Рајак Павићевић, учитељ из Бајине Баште; и за замјеника политичког комесара Миленко Топаловић, кројачки радник из Бајине Баште.[30]

По плану Штаба Ужичког одреда формиране су чете тако рећи у свим срезовима, сем у златиборском и црногорском. У црногорском срезу, у Косјерићу, прва партијска организација, од четири члана, основана је јануара 1940. године. Нешто касније у селу Варди је Јордан Букановић основао другу партијску организацију. Неки од носилаца партијског рада, као судски приправник Јефтовић Црни, пали су у њемачко заробљеништво, na је политички рад на том подручју замро. Тек по доласку Мирољуба Мите Игумановића, студента филозофије, који је живио у Ужицу, почело се нешто више политички радити и у овом крају. Но активност на стварању партизанске чете на терену црногорског среза била је праћена знатним тешкоћама због већ тада врло активног непријатељског дјеловања четника, јер је ту посебно четничка формација војводе Косте Пећанца имала своје упориште. Зато је и разумљиво што је чета била формирана тек 12. августа. Тога дана се на Ристића брду (сада Максимово брдо), крај Косјерића, скупило 14 другова.[31]

[30] Први борци Рачанске чете, они који су чинили њено језгро, поред већ поменутих другова из Команде чете, били су: Цветко Јелисавчић Ногар, радник из Бајине Баште; Чедо Нешковић Черчил, радник из Бајине Баште; Алекса Димитријевић, трговачки помоћник из Костојевића, Милан Лукић, ученик; Светолик Димитријевић, трговачки помоћник из Костојевића; Раденко (Раша) Јовановић, трговачки помоћник из Бесаровине; Владан Жеравчић, учитељ из Арежника, код Ужица; Богдан Пешић, учитељ; Рајко Тадић, радник из Бајине Баште; Душко Јелисавчић, радник из Бајине Баште; Милосав Ковачевић, радник; Миле Мићић Мићина, радник из Бајине Баште; Кристивоје Ковачевић, радник; и Драгољуб Бешлић Шабан, трговачки помоћник из Бајине Баште.

До прве акције у чету су још ступили: Остоја Којадиновић Кулаш, радник; Радован Јовановић, раднпк; Свето Павловић, радник; Миодраг Нинчић Мијо, радник; Драгутин Чучковић, радник; Милун Јанковић Мића, студент; Спасан Јовановић, правник; Милоје Југовић Бедо, ученик учитељске школе; др Леви Курт (Аврам) са својом другарицом Маријом Леви-Бобић, медицинском сестром, и њеним братом Миланом Бобићем.

[31] Први борци, од којих је формирана Црногорска чета, били су: Јосип Барух Јожа, професор филозофије из Београда, члан КПЈ; Јордан Букановић, пољопривредни техничар и резервни официр крал>евске југословенске војске из Варде, члан КПЈ; Мирољуб Игумановић

На Ристића брду је положена заклетва, а потом се чета пребацила у шуму крај села Варде, гдје јој је пришло још 8 другова, тако да је сада имала укупно 22 борца. За командира чете изабран је Јордан Букановић, за политичког комесара Мирољуб Игумановић, за замјеника командира Сима Познановић и за замјеника политичког комесара Славољуб Зарић.

Прва златиборска партизанска чета је приликом формирања, 13. августа 1941. добила име »Петар Поповић Ага«, по истакнутом револуционару, организационом секретару Централног комитета СКОЈ-а, обућарском раднику, који је 14. августа 1930. у Загребу у 26-тој години живота погинуо у борби против ненародног режима.[32] Рођен је 1905. у Ужицу. Дјетињство је провео у Дому ратне сирочади у Ужицу. Крајем 1923. постао је члан Мјесног комитета СКОЈ-а у Београду. Године 1924. Партија га је послала у Москву на Свердловски универзитет. Пошто је завршио универзитет, 1928. године, вратио се у земљу. Када је имао 23 године постао је члан Централног комитета СКОЈ-а. У Великбм парку у Титовом Ужицу налази се биста овог познатог револуционара.

Прва златиборска чета, по реду формирања, посљедња чета Ужичког партизанског одреда из припремног периода оружаног устанка. Услијед недовољног броја чланова КПЈ у срезу златиборском није се могло правовремено обезбиједити довољно људства за формирање партизанске чете у овом крају. Покушај стварања чете 3. августа у долини ријеке Катушнице није успио, пошто на зборно мјесто нису дошли сви они који су требали бити ту. Неколико њих се уплашило, није имало снаге да се прихвати одговорних задатака и пође у оружану борбу, па се нису одазвали позиву Партије, нити су ма шта предузели да бар обавијесте неке напредне омладинце о томе састанку и мјерама за формирање златиборске чете. Због тога се стварању ове чете могло прићи тек пошто је Љубодраг Бурић отишао 5. августа у Окружни комитет КПЈ за Ужице, који је био смјештен на Татинцу, и предложио да се тамо упути извјестан број ужичких радника који би чинили језгро будуће Златиборске чете.

Окружни комитет је, стога, најприје донио одлуку да се расформира Ужичка чета »Милош Марковић« и да се неки другови руководиоци и борци из њеног састава упуте на златиборски терен.[33] То се и морало учинити, јер би, иначе, велики дио тако значајне територије какав је Златибор остао

Мито, студент Филозофског факултета из Зајечара, члан КПЈ; Славољуб Зарић Славе, ученик учитељске школе из Сече Реке; Живорад Букановић, земљорадник из Варде, члан КПЈ; Милош Филиповић Мијо, земљорадник из Варде, члан КПЈ; Милан Вујовић Миле, учиител. из Сарајева, члан КПЈ; Мирољуб Зарић, из Сече Реке, члан СКОЈ-а; Момчило Јешић Ваљевац, из околине Ваљева; Добривоје Вукашиновић, из Костојевића, код Бајине Баште; Светислав Цветковић; земљорадник из Варде; Раде Милошевић, учитељ из Маковишта, члан СКОЈ-а; Драган Томић-Вујовић, земљорадник из Тубића; и Симо Познановић, земљорадник из Косјерића, члан КПЈ.

тол>ским метком од агената у коме је на једној страници било исписано: »Ко умре за највеће дело - ослобођење радног народа, тај зна зашта је умро!« и »Без пролетерског поштења, пожртвованости, смелости - нема пролетерског револуционара...« Ове ријечи, записане грубом радничком руком, биле су, у ствари, најдубље примјесе његовог живота. Његова филозофија. Морал. Умро је заиста као прави пролетерски револуционар, јер му поштење, пожртвованост и смјелост никада нијесу недостајали.

" Према изјави друга Витомира Чворовића,' Љубодраг Бурић је 12. августа 1941. дошао у Окружни комитет. Истог дана увече Комитет је донио одлуку о расформирању чете »Милош Марковић« и упућивању њених 15 бораца на Златибор ради формирања Златиборске чете.

без угицаја народноослободилачког покрета. Тако се у првом строју на златиборском вису званом Смиљанића гај нашло 13. августа 20 бораца.[34]

За командира Златиборске чете одређен је Војин Петровић, дотадашњи командир Ужичке чете »Милош Марковић«; за политичког комесара Л>убодраг Бурић, за замјеника командира Ратко Гардић, и за партијског руководиоца Добрило Петровић. Касније, доласком у чету поручника бивше југословенске војске Момчила Смиљанића, мијења се командни састав - Смиљанић постаје командир, а Војко Петровић замјеник командира.

Тиме је до средине августа 1941. године завршено формирање чета на територији Окружног комитета КПЈ Ужице. Све ове чете су из борбених група прерасле у добро организоване јединице које су могле извршавати веће и сложеније задатке.

Настојало се да се за Штаб одреда, као и на све друге командне дужности обезбједе људи који ће имати довољно ауторитета да око себе окупљају људе, довољно способности да организују борбену и другу активност јединица и да тим активностима успјешно руководе. При том се, наравно, водило рачуна да чланови руководства својим људским квалитетима и правилним људским и старешинским односом служе као примјер читавом борачком саставу. Због тога су на те функције бирани најистакнутији партијски кадрови и симпатизери. Због важности посла на терену на ове војно-партијске дужности у војним јединицама само изузетно узимани су руководећи другови из комитета. А кад није било других могућности, онда су и секретари комитета одређивани за политичке и партијске руководиоце Одреда и чета.

Комунистичка партија на челу са Јосипом Брозом Титом у условима окупиране и распарчане Југославије покренула је историјску иницијативу и повела борбу за ослобођење Југославије од окупатора.

риотских снага стварати оружане снаге као носиоце борбе и отпора.

Нормално да је у таквим условима Партија морала водити кадровску политику. Она је одређивала људе за Штаб одреда, као и за ниже командне функције. Бирани су они који те функције могу најбоље извршавати. За војни командни кадар, чета, водова, касније батаљона, одређивани су другови који су се истакли у борби, храброшћу, иницијативом, одлучношћу, без обзира што неки нису били чланови Партије. Ту је било официра бивше југословенске војске или оних који су служили ту војску, али и омладинаца који сада први пут сусрећу се са овим пословима. Нормално је да се негде није одмах изабрала најбоља личност, ратне акције су брзо то показале, а Партија је исто тако брзо исправљала.

[34] Утврђено је да су на дан формирања Златиборске чете у њеном строју били: Војко Петровић, Витомир Чворовић, Ратко Гардић, Мирко Поповић. Јеврем Поповић, Живко Савић, Миломир Топаловић, Вита Гитман, Сретен Пенезић, Тома Биљановић, Вељко Видаковић, Мишо Дринчић, Милан Јевтовић Руе, Филип Марјановић, Милић Максимовић, Мића Недовић, звани Корчагин - сви из расформиране чете »Милош Марковић« затим, Л>убодраг Бурић, учитељ из Ужица, Брађа Душан, кројачки радник, и Бранко Делић, ученик гимназије, из села Шљивовице, и Добрило Петровић, студент из Ужица. Ускоро у чету су још ступили: Манојло Смиљанић, студент из Равни; Рађен Симовић, радник из Доброселице; Миливоје Јечменица, студент из Ужица, Боривоје Теодосијевић, ученик из Гостиљ>а; Александар Теодосијевић, звани Киклоп, ученик гимназије из Гостиља; Славољуб Терзић, ученик гимназије из Љубиша; Драгутин Јеремић, звани Гута, земљорадник из Рудина; Л>убиша Томић, радник из Равни; Новак Лазовић, земљорадник из Алиног Потока; Недељко Лазовић, земљорадник из Алиног Потока; Боривоје Оташевић, земљорадник из Волујца, код Ужица; Махмут Хањалић, радник из Фоче.

За комесаре и партијске руководиоце јединице Партија је одређивала најбоље чланове Партије из те јединице.

Са командирима чета и водова тешкоће су биле такође велике. Но, пошто није било изгледа да се помоћ добије са стране, Штаб одреда и чете морали су се оријентисати на сопствене снаге. Тако су именовани на водећа мјеста најбољи и најспособнији између бораца јединице, тј. за командире претежно они који су бар служили војску и имали неког појма о војној вјештини, за политичке руководиоце најизграђенији комунисти. Наравно, тај избор није увјек био најбољи, па су у командама често вршене промјене. Уколико би у јединицу стигао стручно способнији, уступила би му се команда, а дотадашњи командир постао би његов замјеник, или би био упућен на неку другу дужност. Исто тако смјењивани су они који се у борбама нијесу показали дораслим својим дужностима, а замјењивани другима који су се већ опробали и више обећавали. Сем у ријетким случајевима то је чињено без потреса и поремећаја у животу јединице. Изузетак је Моравичка чета гдје су за командира и замјеника првобитно били именовани људи који по својим моралним квалитетима то нијесу заслуживали.

Првих дана формирања партизанских чета Ужички одред је имао укупно око 200 бораца. Међу њима је било далеко највише радника (37 одсто), а од тога највише (86 одсто), занатских радника. У поређењу с укупним бројем свих бораца који су се тада налазили у Одреду, занатлија је био готово сваки трећи (31 одсто). Земљорадници су чинили једну четвртину укупног броја бораца у Одреду. Значајно је и то да је првобитни састав Ариљске партизанске чете чинило више од половине бораца са села. Студенти и ученици су чинили 19 одсто укупног састава, а интелектуалци 13 одсто, с тим што је међу њима највише било просвјетних радника - учитеља, наставника и професора. Бивших припадника оружаних снага било је 3,5 одсто, а неодређене социјалне структуре 2,5 одсто. Међу борцима првих ужичких чета, а и међу њиховим руководећим људима, било је припадника и других југословенских народа, па и неких народности. Добар дио тих другова, из разних крајева земл>е, био је запослен у ужичком крају, одакле су се укључивали у народноослободилачки покрет, а неки су били протјерани од стране окупатора или квисдинга из Словеније, Босне и Херцеговине, Македоније и др. И они, као и сви ужички партизани осјећали су борбу у Србији као нераздвојни дио борбе свих народа и народности Југославије. Стога, борећи се у ужичком крају, они су се борили за слободу земље у цјелини. Самим тим ужички одред је од првог дана свог постојања утемељивао нове односе међу нашим народима, на основама братства, јединства и солидарности.

на терену па и од активности партијске организације и њеног усмјеравања на војна питања. Тамо гдје је организација била јака и гдје је развој устанка поставила као свој прворазредни задатак, стварање војне организације ишло је брзим темпом и обрнуто. Ужичка, Пожешка, Ариљска и Бајинобаштанска партијска организација су сву своју активност подредили развитку и стварању војних јединица. Оне су имале и релативно јак кадар, па су могле дјеловати и као снажни центри на развој устанка па према томе и на војне организације у другим дјеловима ужичког округа.

Један од првих проблема пред којим су се нашли Штаб одреда и команде чета, одмах по свом формирању била је обука људства у руковању оружјем. Оскудјевало се и у наоружању и у стручном кадру за ту обуку. У четама, поред логора, импровизовани су полигони за обуку, гдје се људство обуча-

вало у руковању оружјем: склапању и расклапању пушке, пиштоља и пушкомитраљеза, нишањењу и окидњу, затим бацању бомби и стражарској служби. Ова обука је понављана сваки пут кад је у чету стигао борац који није служио војску. Пошто су свк стекли ова елементарна знања приступило се ситнијој тактичкој обуци: кретању патрола и мањих јединица, постављању засједа, приближавању непријатељевим положајима, развијању у стријелце, заузимању борбеног поретка, нападу на непријател>еве патроле, возила и сл. Садржина ове обуке, њен квалитет и знања која су борци стицали, зависили су од стручности десетара, командира вода или чете и других инструктора. -

Највише знање, међутим, борци ће стицати кроз борбену активност јединица. У обуку су спадали и састанци на којима су анализиране акције, утврђиване слабости и изналажени начини како да се те слабости избјегну, а нове акције са више умјешности изведу. Временом су тако јединице стицале нова искуства, па су и у обуци ишле даље. У октобру је и Врховни штаб издао посебан план наставе »за оне који нису служили војску«, којим је предвиђено чему све треба обучавати борце из описа наоружања и руковања њиме, затим из основних тактичких принципа борбе уопште и при диверзијама на путевима, жељезницама, телеграфско-телепринтерским везама итд.[35] Истовремено је Врховни штаб издао тактичка упутства о организацији напада на насељена мјеста и о начину одбране слободне територије, с циљем да унаприједи читав низ борбених дејстава која се изводе у оквиру оваквих задатака. [36] На жалост, сва ова обука није могла ни да се спроведе у цјелости због честих борби.

Снабдјевање оружјем, храном и другим потребама представљало је од почетка озбиљан проблем партизанских чета. Прикупљеним оружјем у припремном периоду устанка били су наоружани први партизани у ужичком крају. Али, њега ни из, далека није било довољно. Због тога су прве; акције чета претежно биле усмјерене на објекте који су пружили највише изгледа да се добије што више оружја. Средином августа Покрајински комитет КПЈ за Србију писао је Окружном комитету КПЈ за ужички округ:

»Наоружавајмо се разоружавањем жандарма, жандармеријских станица, немачких војника, те нападаЈмо на непријатељске транспорте и складишта оружја и муниције и остале ратне спреме«.[37]

Од тада је, у ствари, главни извор снабдевања оружјем био само непријатељ: окупатор*и његови помагачи.

Полазећи у Одред, борци су имали бар нешто оружја и муниције. А од одеће и обуће, посебно од хране једва да је било икаквих залиха, сем оног што су појединци и то, наравно, не сви, узели од куће, да би се прехранили дан-два или обукли за кратко вријеме. Стога је опстанак чета у основи зависио од начина како су се повезале с народом, првенствено на селу и како су успјевале да те везе одрже и развију.

Партијске организације на терену (у градовима и селима) преузеле су акцију за стварање одбора НОФ-а, чији је главни задатак био прикупљање оружја, муниције, војне опреме, хране, новца, санитетског материјала и других потреба за партизанске чете, за ухапшене другове и њихове породице, уколико су биле незбринуте, као и за избјеглице из Словеније, Хрватске,

[35] *Зборник НОР-а,* том II, кн>. 2, бр. док. 22
[36] *Зборник НОР-а,* том II, књ. 2, бр. док. 23, 24.
[37] *Зборник НОР-а,* том I, кн>. 1, бр. док. 5.

Босне и других крајева, гдје год их је било. Прикупљена средства су на разне начине допремана у Штаб одреда и у чете. Тако су одред и чете најприје снабдјевани од добровољних прилога са села и из града, а затим што није било могућно на тај начин добити, куповало се за новац, који је такође добијен путем ових прилога или заплијењен у акцијама. Покрајински комитет КПЈ за Србију је, 14. августа, ослободио Окружни комитет КПЈ за Ужице обавеза да од финансијских средстава прикупљених преко одбора НОФ-а даје Покрајинском комитету уобичајену квоту да би се на тај начин побољшало снабдијевање одреда и обезбједила његова самосталност.[38]

Недостатак одјеће и обуће представљао је непрекидно велики проблем како због брзог дотрајавања онога што су борци понијели од кућа, тако и због мале могућности да се набави ново. Због тога је добар дио финансијских средстава чета трошен за набавку одјеће и обуће иако се она, често, ни за новац није могла добити. Велики број жена у градовима, а нарочито у селима, био је ангажован на плетењу чарапа, џемпера, шалова и рукавица за борце.

Предузимајући све ово, као и сличне мјере, Штаб одреда, команде чета, органи НОФ-а и народне власти и партијско-политичка руководства створили су извјестан механизам снабдјевања јединица, који је био услов осамостаљивања чета и Одреда у цјелини и њиховог оспособљавања за успјешна борбена дејства. Али, ни код снабдјевања наоружањем и муницијом, тај механизам никад није био тако потпун, ни у толикој мјери добро организован да би редовно задовољавао потребе одреда и чета.

[18] Писмо Покрајинског комитета КПЈ за Србију од 14. VIII 1941. (*Зборник НОР-а* том I кн>. 1, стр. 47).

БОРБЕ УЖИЧКОГ ОДРЕДА ТОКОМ АВГУСТА 1941. ГОДИНЕ

1. УНИШТАВАЊЕ АПАРАТА КВИСЛИНШКЕ ВЛАСТИ

КРАЈЕМ јула и почетком августа 1941. трупе сила Осовине наставиле су да освајају широка подручја у Совјетском Савезу и Африци. Становници Лондона и других британских градова нису имали мира од њемачког бомбардовања. Друг Тито је рекао да је у то вријеме већину народа у свијету била обухватила мрачна мисао о томе да се Хитлеру не може више ништа супротставити, да је његова ратна машинерија непобједива.

Али баш у то вријеме када је Хитлер, рекло би се, без тешкоћа остваривао своје освајачке планове на свим ратиштима, овдје код нас, у непокореној Југославији, стварале су се војне јединице за борбу против фашистичких окупатора и њихових помагача. Тиме су слободарски народи Југославије још чвршће повезали своју судбину са судбином напредних снага свијета и прве земље социјализма, Совјетског Савеза.

Ужички партизански одред је одмах послије стварања чета почео оружана дејства. У почетку су то биле диверзије и саботаже, али су оне убрзо прерасле у оружане акције већег обима. Акције су биле усмјерене на забрану рада квислиншких среских и општинских управа и уништавање среских и општинских архива, на ликвидацију жандармеријских станица и извођење диверзантских напада на индустријска предузећа и саобраћајне објекте који су служили окупатору. Главни циљ> првих акција био је да се униште упоришта на која се окупатор ослањао, односно да се разбије окупаторска и квислиншка власт у свим селима и да се потом пређе на заузимање мјеста у којима је непријатељ држао јаче снаге, како би се на што већем дијелу територије ужичког округа онемогућио утицај окупатора и квислинга. Сем тог задатка који је Штаб Одреда поставио, чете су, у тој почетној фази оружаног устанка, док се не стекну потребна борбена искуства и Одред бројно не ојача, настојале да онемогуће окупатору коришћење комуникација, нарочито"жељезничке пруге узаног колисијека Ужице - Вишеград и Ужице - Чачак.

Партизанске чете су напале квислиншке општине и жандармеријске станице већ крајем јула, а с још већом жестином су те своје акције наставиле у августу.

Ариљска партизанска чета, једна од активнијих у ужичком крају у то вријеме, извела је своју прву акцију у Радобуђи. Једног дана је у логор чете на Острешу дошла делегација мјештана тога села и затражила од Команде чете да их заштити и спријечи противнародни рад предсједника њихове општине Божидара Крџића. Знало се да је Крџић, као предсједник општине, обећао њемачком обласном команданту из Ужица пуковнику Штокхаузену, када је овај обилазио Ариље, сваку помоћ у борби против комуниста, па је послије, досљедно свом обећању, вршио притисак на породице партиза-

на, малтертирао их и пријетио им. Тако је тражио да се родбина заложи за повратак бораца из чете, а ако се ови не врате, пријетио је да ће довести Њемце да им попале куће. Да до тога не би дошло, Ариљска партизанска чета је 9. августа овог народног издајника осудила на смрт. Његовом ликвидацијом Ариљска партизанска чета потпуно је изашла из своје анонимности и опоменула остале предсједнике општина да ће се исто и са њима догодити ако не престану да сарађују с окупатором и квислиншком влашћу у Београду. Спаљивањем општинске архиве у овом селу престала је с радом прва општинска власт у ариљском срезу, која је до тада служила непријатељу. Народ села Радобуђе позван је да изабере своју нову, народну власт.

Након те акције чета је 13. августа спалила општинску архиву у селу Чичкови, а сљедећег дана извршила напад на жандармеријску станицу у селу Брекову. Све је изведено доста лако. Уочи напада у селу је у једној приватној кући, удаљеној од жандармеријске станице ухваћен жандармеријски командир каплар Милутин Савовић и он је групу бораца довео до саме зграде жандармеријске станице. А жандари су унутра управо разговарали о томе како се у близини врзмају партизани и како што прије ваља бјежати у Ариље, јер им у Брекову нема опстанка. С тим су се сви сложили. Упад партизанских бораца у станицу их је запрепастио. Нису ни покушали да дају отпор. Било их је осам. Разоружани су и пуштени да иду својим кућама. Но тада их је Стево Чоловић опоменуо да више не служе њемачком окупатору, јер у противном за њих неће бити милости. Чета је у станици заплијенила 12 пушака и 8 пиштоља, као и извјесну количину пушчане муниције. И из села Мочиоца су жандари већ сутрадан, не чекајући да их нападну партизани, напустили своју станицу и сами побјегли у Ариље. Акцијом у селу Брекову, Ариљска чета је практички читав срез сем Ариља ослободила од наоружаних представника старог апарата власти, који су служили њемачком окупатору. Како су истовремено паљене и општинске архиве, нарочито разни спискови, тиме је био онемогућен и рад сеоских општинских управа. Читав срез, сем Ариља имао је једину власт коју је сам бирао - власт народноослободилачких одбора.

Без обзира на успјехе Ариљске партизанске чете, снаге које су се удружиле с окупатором нису одустајале од борбе. Тих дана је око 30 жандара извршило испад из Ариља ка селу Радобуђи. Како је тада Ариљска партизанска чета била у другом крају среза, није имао ко да им пружи отпор. Жандари су се врло споро кретали и, растјерујући страх, пуцали лијево и десно од пута. Том приликом су ранили једног сељака. Пошто су тако мало прокрстарили овим крајем, пожурили су да се што прије врате у Ариљ>е.

Ужичка чета »Радоје Марић« је ноћу између 2. и 3. августа из свог првог логора на брду Татинцу код Ужица извршила напад на жандармеријску станицу у селу Карану. Чета се по мраку непримијећена привукла насељу. Док је једна група бораца покидала телефонске линије Каран-Ужице и Каран-Косјерић, друга је поставила засједу према Ужицу, ради обезбјеђења од изненадног наиласка непријатеља с тог правца, а онда је трећа група бораца напала саму жандармеријску станицу. Жандари су, међутим, из тврдо зидане станичне зграде пружили врло јак отпор. Из једне добро заштићене сус-Једне зграде, из свог стана, помогао им је у отпору њихов командир. Због тако организованог отпора и непознавања распореда зграда у самом селу, партизански борци се нису најбоље снашли у овој, за њих првој ноћној борои, Која је трајала преко два сата, па су се након тога повукли у свој логор.

Слиједећу акцију чета је извршила у Севојну већ идуће ноћи између 3. и 4. августа, спаливши општинску архиву и демолиравши постројења на жељезничкој станици. Дио чете је исте ноћи, извршио успјешну акцију у селу Горјанима, гдје је опет главни циљ> био жељезничка станица, на којој су уништена нека постројења. Такође су партизани покидали телефонско-телеграфске везе на станици и између Ужица и Пожеге, а затим су покупили оружје и вратили се у логор.

Из свога логора на Татинцу чета »Радоје Марић« је извела још неколико акција у овом дијелу ужичког среза. Поновни упад у општинску зграду и на жељезничку станицу Севојна извршен је ноћу између 9. и 10. августа: одузет је новац из касе, пушка и телефон и уништено је све оно што може служити даљем вршењу службе. Некако у исто вријеме једна друга група бораца из те чете спалила је општинску архиву у селима Карану и Рибашевини.

Ти успјеси чете »Радоје Марић« на самом почетку њених дејстава ослабили су опрез и пажњу команде и бораца. Тако је било одлучено да се у наредној акцији ликвидира један љотићевац у селу Пониковици, na је са групом бораца 12. августа кренуо и Витомир Пантовић, замјеник командира чете. Немајући довољно искуства у оваквим акцијама, Пантовић је пришао превише необазриво кући и позвао издајника да изађе. Међутим, љотићевац је из куће отворио ватру и убио Витомира Пантовића Виту Фому, бравара у жељезничкој ложионици у фабрици оружја, оданог члана Партије и члана Окружног комитета КПЈ за округ ужички, који се нарочито истакао у припремама за оружани устанак и који је међу првима ступио у Ужичку партизанску чету »Радоје Марић«. Пантовић је пред сваку борбену акцију био необично расположен. Као човјек био је ватрен, бујан, плаховит. Борба и активност одговарале су његовом темпераменту. Тако је био расположен те ноћи пред акцију у којој је погинуо.

У слиједећој акцији је чета покушала да поруши жељезнички тунел број 10, на прузи између Ужица и Мокре Горе. Акција је изведена ноћу између 15. и 16. августа. Исте ноћи дијелови чете су напали жељезничку станицу Узићи, на прузи према Пожеги. Том приликом су уништена сигнална постројења, покидане телефонске везе, а на отвореној прузи пресјечени сви телефонско-телеграфски водови.

Док је Ужичка чета чистила источни дио ужичког среза, сличне је акције изводила Ужичка чета »Милош Марковић« на територији среза западно од Ужица Да би акцијама обухватила што већи простор, чета је 1. августа подијељена у двије групе. Прва група, којом је руководио Вукола Дабић, добила је задатак да разоружа жандаре у селу Заглавку, а друга група, којом је руководио Војо Бојовић, да разоружа жандаре у селу Збојштици.

Групе су одмах, 2. августа, кренуле да изврше свој задатак. Вукола Дабић је послао једну патролу да испита ситуацију у Заглавку. Због необазривости чланова патроле, жандари су их примјетили. Без обзира на то што је изостало изненађење, Дабић је кренуо са својом групом на Заглавак и одмах се, при уласку у село, сукобио са жандарима. Борба је трајала око пола сата.

У први мах жандари су били потиснути у зграду станице. Но они су и овдје, као и у Карану, пружили добро организован отпор. Стога у овој акцији жандармеријска станица није била ликвидирана.

Готово слично се развијала и акција друге групе Ужичке чете »Милош Марковић«. Ни она у свом првом оружаном судару није имала успјеха. Истина, жандари у Збојштици се нису усуђивали да се удаље од своје станице. Али ни ту се нису осјећали сигурним. Страховали су и стално се распитивали

код сељака о партизанима. Сељаци су, нешто због сопственог страха, а нешто и зато да би се осветили жандарима, причали како сваке ноћи кроз села пролазе дуге партизанске колоне са стотинама, па и хиљадама људи. Овакве су приче уносиле међу већ заплашене жандаре праву панику, па су они и своје претпостављене старјешине у Ужицу обавјештавали о мноштву партизана »којих свуда има«.

»Милош Марковић« забранила рад општинских власти, а у неким општинама је спалила архиве. Такође је и у мјестима у којима је било жандара престала да ради квислиншка власт. Ова чета је 6. августа спалила општинску архиву у селу Буару, иако се зграда општине налази готово у самом граду Ужицу.

Одмах послије те акције чета је добила задатак да ликвидира полицијског писара Тихомира Љубојевића, озлоглашеног народног непријатеља и једног од најактивнијих учесника у борби против партизана и народноослободилачког покрета. Деветог августа увече упућени су да изврше тај задатак Радомир Совровић, Јеврем Поповић, Гојко Спасојевић Шустер и Станимир (Михаило) Златановић. Премда је била добро припремљена, акција није успјела. Бомбе бачене на прозоре стана овог издајника, који се био добро утврдио, одбиле су се од прозорских рамова, пале на земљу и експлодирале, ранивши Совровића и Златановића. Радомир Совровић је био тешко рањен у ногу и том приликом га је окупатор ухватио. Мучен је у Ужицу и осуђен на смрт. Међутим, када је касније Ужице било ослобођено, пронађен је у затвору и спасен.

почетна ратничка искуства. Младићи који су први пут узимали пушку у руке, морали су се већ одмах сукобити са добро обученим жандарима, њемачким војницима и припадницима других професионално увјежбаних јединица. Упркос томе, борци тих чета су се врло брзо калили у борби и ускоро су они својом сналажљивошћу и мајсторством у руковању оружјем надмашивали годинама обучаване њемачке војнике, жандаре и припаднике осталих непријатељевих формација.

Први свој логор Рачанска партизанска чета је, послије формирања на Тари, имала на мјесту званом Кепине колибе. Она је одавде извела и своју прву оружану акцију. Ноћу између 7. и 8. августа напала је граничну постају у селу Бесаровини, коју је сачињавало око 10 квислиншких жандара. Преко везе жандари су били обећали да ће у случају напада оружје и муницију предати без борбе. За акцију се јавило 15 добровољаца, са којима су пошли Јерковић и Вишић. Група бораца је пажљиво пришла караули у којој су били граничари. Партизани који су пришли згради били су наоружани пушкама, док су они који су имали само мотике и виле застали нешто подаље. Командир чете Душан Јерковић стао је на један прозор, политички комесар Душан Вишић на други, уперивши при том пиштоље на граничаре и повикавши им да се предају. Унутра је настала паника. Једино је граничарски командир успио да узме пушку и да, опаливши, потрчи к вратима. Борац Милоје Југовић[39], који је чувао врата, одговорио је на ватру и командир страже је пао смртно погођен. И када је Јерковић из пиштоља ранио једног граничара који је такође покушао да се домогне оружја, остало људство карауле

[39] Ученик учитељске школе из села Бесаровине, код Бајине Баште, заробили га Нијемци и отјерали у концентрациони логор; стријељали га Нијемци у логору на Бањици 7. августа 1942.

се предало. Партизани су у општини спалили архиву и понијели писаћу машину. У акцији је заплијењено пет пушака и нешто муниције. Заробљени жандари су разоружани и пуштени кућама.

Дејствујући из тог евог логора, Рачанска чета је попалила општинске архиве у селима Солотуши, Рачи, Заовинама и Растишту, а свим општинским управама забранили рад. Током тих акција чета је добила један пушкомитраљез, заплијенила радио-апарат, шапирограф и 78.000 динара. Чети је пушкомитраљез поклонио један друг који га је послије априлског слома донио, све идући пјешке, са Косова, гдје се његов 4. пјешадијски пук нашао у доба капитуладије Краљевине Југославије.

Ноћу између 10. и 11. августа Рачанска чета је организовала акцију за ослобођење борца Марића, кога су, када је по задатку био упућен у околину Бајине Баште ради куповине хране, ухватили жандари и потом затворили у зграду среског начелства у Бајиној Башти. Команда чете је одмах донијела одлуку да ослободи заробљеног друга. С тим циљем је група од 20 бораца ноћу ушла у Бајину Башту и опколила начелство. Жандари који су се унутра налазили пружили су јак отпор, а у помоћ су им дошли и Нијемци. Послије краће борбе, партизани су се морали повући. Но то их није обесхрабрило, они од своје намјере нису хтјели одустати. Донесена је нова одлука: да се задатак изврши дању. Сматрало се да жандари и Нијемци неће очекивати такву дрскост. Сутрадан је акција поновљена. Петорка партизана под руководством Рајка Тадића, званог Киц,[40] пекарског радника из Бајине Баште, једног од најхрабријих бораца Рачанске чете, усред дана је упала у град. Наоко се безбрижно шетајући дошли су у двије групице до зграде среског начелства и ушли унутра с осталим странкама. На запрепашћење народа и жандара, ти су другови уперили пиштоље у жандаре и натјерали их да ослободе Марића. Послије тога су се сви заједно изгубили из вароши.

Тај подухват, као и све раније акције, оставио је изванредан утисак на грађане Бајине Баште и околине. Међутим убрзо, након ове акције десило се оно што се није могло ни претпоставити, што се најмање очекивало. Из чете је дезертирао баш тај Марић са још два борца и сва тројица су касније пришли четницима. Они су са собом однијели 100.000 динара четног новца. Утврђено је да су сва тројица били убачени у чету као непријатељеви агенти. Иако непријатан, случај је у сваком случају био поучан, јер је казивао да се непријатељ служи свим средствима како би разбио партизане, те се убудуће од свих захтијевала највећа будност приликом пријема нових бораца у партизанске редове.

Послије тих првих акција Рачанска чета је била већ чврсто организована, уходала се, стекла прва борбена искуства и била припремљена и за веће борбене задатке. Приливом нових бораца, она је и бројно нарасла и била, боље опремљена оружјем, муницијом и другим средствима.

Пожешка партизанска чета је, након формирања у шуми Благаји, ту и залогоровала. Логор је био војнички уређен, борци су увели и електрично осветљење, а хранили су се као и све јединице - било оним што им је народ добровољно доносио, било оним што су куповали. Борци су највећи дио времена проводили обучавајући се у руковању оружјем, јер су то већином били млади људи који нису служили војску. За вријеме боравка у логору, б.

[40] Заробили га четници и предали Нијемцима. У затвору у Бајиној Башти био је стално везан. Ни питања Нијемаца, четника и недићеваца колико их је поубијао, одговарао је кратко и енергично: »Колико сам год стигао и само жалим што нисам више«. Нијемци су га отјерали у концентрациони логор. Стријељан је у логору на Бањици 20. јула 1942.

августа, придико.м- обиласка страже и провјере будности стражара, нехотично је погинуо замјеник командира чете Ратомир Станић. Након његове погибије, за замјеника командира је одређен Владимир Николић Фош,[41] а чета је промијенила мјесто логора, повукавши се дубље у шуму, у Дрвчане код ријеке Рзава, према селу Сврачкову. Ту се спремила да положи заклетву. Тим поводом у чету су били дошли Милинко Кушић и Желимир Бурић. Заклетву је положила у старом логору на Благају. За тај свечани чин чета је постројена с развијеном заставом. Послије полагања заклетве Кушић је говорио о задацима који очекују чету, а Бурић О прогласима Централног КО-митета КПЈ и Покрајинског комитета КПЈ за Србију којима је народ позиван на оружани устанак и о задацима који очекују чланове Партије и партизане у ратним условима.

Дејствујући из свог новог логора, Пожешка чета је извела више акција. Попалила је општинске архиве у селима Рогама и Горобиљу и извршила акцију на жељезничкој прузи Пожега-Ужице. Команда чете је донијела одлуку да се минира жељезнички тунел код станице Расне. Сматрало се да се то може учинити авионском бомбом од 120 килограма. Један од мјештана је пристао да на воловским колима, међу врећама жита, превезе бомбу и остави је код Милоша Младеновића, воденичара, члана КПЈ, чија се воденица налазила близу тунела. Када је бомба донијета до воденице, Милош ју је сакрио у оближње жбуње. Жандари су штитили тунел са пожешке стране, а са ужичке су га чували наоружани мјештани.

Чета је стигла по мраку код Милошеве воденице. Ту су нашли жандаре и лако их разоружали, а дежурни сељаци који су те ноћи чували тунел одмах су побјегли. Партизани су бомбу унијели у тунел, ставили у њу динамит и капислу и спорогорећи штапин. Бомба је тада активирана. Мада је експлозија била јака, тунел је био само дјелимично оштећен. Већу штету су претрпјели пруга и прагови него стијена од тврдог кречњака. Разумљиво је што људи необучени у руковању минерским материјалом нису могли овог пута нешто више постићи. Они нису знали да је потребно, да би се постигао жељени ефекат, бомбу укопати. О тој акцији Нијемци су обавијестили своје претпостављене старијешине. Они су реаговали врло брзо, пославши већ сутрадан жандармеријску патролу да изврши увиђај. Чим је дошла, њемачка борбена група је убила воденичара Милоша Младеновића, а глувонијемог младића Момчила Мићића тешко ранила. Милошеву кућу Нијемци су запалили и са собом одвели тројицу сељака. Окупатор није допустио да родбина сахрани Милоша Младеновића, него су је натјерали да га мртвог дотјера до општинске зграде у селу Висибаби, крај Пожеге, и ту су га, да би застрашили народ, објесили мртвог, на греду од капије.

и друму Ужице-Пожега, код Расне, а затим спалила општинску архиву у селу Годовику. Послије тога је упала у жељезничку станицу Јелендола, на прузи Пожега-Чачак, и демолирала је. Због оштећења пруге између Јелендола и Јеминске Стене, из композиције воза су исклизнула три вагона. У Јелендолу је чета запалила и општинску архиву и одузела 2 пушке и 40 метака.

То су, углавном, биле борбене акције које су изведене у првој половини августа. Оружаном борбом је у то вријеме био обухваћен само дио ужичког округа. Нарочито су успјешно дејствовале Рачанска, Ариљска и двије ужич-

[41] Као припадник 1. батаљона 2. пролетерске бригаде тешко рањен у борби против Нијемаца на Сутјески, умро од задобијених рана на Јахорини у Босни јуна 1943.

ке чете. У својим дејствима Пожешка чета се била ограничила, углавном, на дио пожешког среза јужно од Пожеге, те је отуда велика територија тога среза, сјеверно до друма и жељезничке пруге Пожега-Ужице, остала готово »непокривена« и на њој није било чешћих партизанских акција, а самим тим ни већег утицаја народноослободилачког покрета.

На осталој територији ужичког округа није било готово никаквих акција. Због неактивности Команде, прије свега командира чете и његовог замјеника, браће Главинића, Моравичка партизанска чета није изводила веће акције. Готово стално се налазила на падини планине Кленовице и, сем неких мањих акција које је извела, била је пасивна.

Црногорска и Златиборска чета су формиране тек средином августа, па су и борбена дејства у моравичком, црногорском и златиборском срезу почела нешто касније, тек у другој половини августа. Због тога су Окружни комитет КПЈ за Ужице и Штаб Ужичког одреда (Штаб је тада био некомплетан - имао је само два члана: политичког комесара и његовог замјеника), предузели ове мјере: расформирали су Ужичку чету »Милош Марковић« и једним њеним дијелом ојачали чету »Радоје Марић«, а од другог дијела су створили језгро за формирање Златиборске чете. Милинко Кушић и Желимир Бурић обишли су око 15. августа Пожешку и Моравичку чету, послије чега су оне постале активније.

Тако су Штаб Ужичког народноослободилачког партизанског одреда и Окружни комитет КПЈ за Ужице до средине августа формирали чете по свим среским рејонима и активирали их у борби против окупатора и старог апарата власти. Очевидно је да је тежиште акција тих чета у првим данима оружаног устанка било на уништавању квислиншке власти. Народ је био огорчен на ту власт зато што је радила за рачун окупатора и омогућавала му да лако и безобзирно пљачка по селима. Стога су људи с одобравањем и симпатијама посматрали дим и ватру над гомилама општинске архиве и мноштвом спискова будућих обвезника квислиншке војске. Паљене су углавном пореске књиге и разни спискови које су квислиншке власти сачиниле за окупатора, док су поштеђене задружне архиве и катастарске књиге. Горјели су и спискови неплаћеног пореза, а с димом је у неповрат нестајала и вјечита зебња сељака да ће му немилосрдни порезник и финанс отјерати задњу краву и однијети чак и ону поцијепану пољаву испод дјетета. Народ је волио партизане због тога што су они водили борбу против окупатора и што су га и ослобађали притиска квислиншке власти, која се није нимало разликовала од оне старе, предратне, буржоаске власти у Краљевини Југославији. Да би објаснили народу ужичког округа зашто се спаљују општинске архиве с мобилизацијским и другим списковима и спречава рад старим општинама које су се ставиле у службу окупатора, Окружни комитет КПЈ за Ужице и Штаб Ужичког партизанског одреда издали су тих дана проглас који је дијељен народу и лијепљен посвуда: на општинским зградама, на сеоским раскршћима, на јавним мјестима. У прогласу се каже:

»Крвави Хитлерови фашисти пљачкају нашу земљу. Они хоће да одвезу наше жито, да отму нашу стоку, да исеку наше шуме, да ваде наше руде да би некако ојачали своју привреду. Општинске управе са председницима на челу претварају се у немачке измећаре и извршавају немачка наређења. Аа спречимо пљачкање нашег богатства, ми, народни борци, уништавамо општине и спаљујемо њихове архиве. Сваки даљи рад у општини сматра се службом окупатору и најстроже ће се казнити.

Немачки фашисти бацили су сву своју силу на фронтове. Они сада хоће да употребе наш народ као радну снагу на оправци путева, мостова и Железница, за рад у рудницима и фабрикама и да га баце у најцрње ропство и понижење. Аа то спречимо, ми, народни борци, уништавамо општине - те пипке немачке власти која хоће наш зној и нашу муку. Сваки даљи рад у општини користи само окупатору. Ко настави рад у општини биће осуђен као издајник свог народа!

Фашистима се ближи крај. Њих немилице туче Совјетски Савез, против њих стоје слободољубиви народи света, против њих се дижу поробљени народи. Фашисти виде свој крај и да би га избегли бацају поглед на наше мобилизацијске спискове. Они хоће да баце наш народ да се бори против своје слободе; они хоће да наше л>уде употребе као топовску храну против Совјетског Савеза. Издајица Недић спреман је да лије вашу крв за Хитлера. Српски народ то неће дозволити. Ми, народни борци, спремили смо мобилизацијске спискове и немилосрдно ћемо казнити сваког оног ко отвори ову општину и тако се стави у службу окупатора!

Дижите се на оружје! Ступајте у наше партизанске редове!«[42]

Ово објашњење народ је прихватио, а мало је који предсједник квислиншке општине послије таквог упозорења смио наставити даљу противнародну дјелатност. Пошто су у то вријеме била учестала дејства чета Ужичког партизанског одреда на општине, жандармеријске станице и објекте на жељезничкој прузи, командант жандармеријских снага у Ужицу потпуковник Цветковић предложио је 11. августа да се обустави саобраћај возова ноћу на дијелу пруге Вишеград-Чачак. То је и учињено. Но због ограничења саобраћаја, који се могао обављати само током кратких љетњих ноћи, окупатор више није био кадар да увелико и брзо извлачи богатства из наше зем л>е и да се користи том врло важном саобраћајницом и у друге, војне сврхе.[43]

2. БОРБЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ АВГУСТА

Ужички одред је своју борбену активност почео нешто касније него неки други партизански одреди у Србији. Свакако да је узрок томе, поред осталог, био к тај што је његов штаб дуго био некомплетан. Све послове који су се тицали организовања јединица и њиховог увођења у прве борбене окршаје вршио је политички комесар одреда Милинко Кушић. Њему су у тим пословима пружали помоћ секретар Окружног комитета Партије Желимир Бурић и остали чланови тог комитета. Али су у то доба недостајали баш командант Одреда и његов замјеник. А у тим почетним акцијама требало је да они пруже највећу помоћ четама. Петра Стамболића, који је био предвиђен за команданта Одреда, Покрајински комитет КПЈ за Србију је и даље задржао ради рада на организовању оружаног устанка у Поморављу, а друг предвиђен за замјеника команданта је отишао на другу дужност. Окружни

[4!] Музеј устанка 1941. у Титовом Ужицу, инв. бр. 221.

[43] Уништавање општинских управа и архива у Србији - чиме је окупатор губио упориште у селима - добило је масовни карактер. Вршилац дужности команданта квислиншке српске жандармерије, након обиласка устаничких подручја, извијестио је 15. августа 1941. комесара унутрашњих послова Аћимовића да се »напади на општине, жељезничке пруге и жељезничке станице врше сад и даљу« и да су квислиншке власти »изгубиле сваки углед у народу« *(Зборник НОР-а,* том I, стр. 39-41).

комитет КПЈ није се побринуо да правовремено пронађе неког другог ко би попунио то мјесто у Штабу Одреда.

Окружни комитет КПЈ за Ужице и Штаб Ужичког партизанског одреда констатовали су и сами да је Штаб Одреда непотпун, да се оружани устанак у ужичком крају развија неравномјерно и да неке чете изводе акције са више, а неке са мање успјеха, што је често зависило баш од сналажљивости и иницијативе њиховог командног састава.[44] Зато су низом мјера које су почели спроводити у првој половини августа, Окружни комитет и Штаб одреда омогућили ефикасније оперативно оспособљавање и већу активност чета у наредном периоду: Томе је свакако допринијело и писмо које је Покрајински комитет КПЈ за Србију упутио Окружном комитету 14. августа. Покрајински комитех је при том оштро критиковао Окружни комитет КПЈ за Ужице и Штаб Ужичког одреда и изнио слабости које су испољене у дотадашњем раду. Пошто је констатовано да се стидљиво и са пуно сентименталности прилазило акцијама, Покрајински комитет је нарочито нагласио потребу бржег активирања Одреда у борби против окупатора и домаћег издајничког апарата.

»Основна ваша грешка«, каже се у писму, »јесте у томе што нисте умели правилно и брзо преоријентисати рад партијских организација. Уместо пребацивања свих главних партијских снага на главно тежиште рада, ви сте и данас остали код оних старих, новом ситуацијом и новим задацима већ преживелих форми рада.«

Стога је Покрајински комитет дао неколико савјета на који начин да се превладају слабости:

»Не прво једно па после друго, него савлађујући организационе слабости, истовремено припремати и водити акције на бази постављених задатака ... Неодложно стварати, проширивати и јачати партизанске одреде и истовремено развијати њихову делатност. Сваком одреду, свакој партијској организацији и сваком човеку посебно одређивати дневне задатке, развијајући до максимума самоиницијативу. Не стварајте више мртве, а уз то и ненаоружане десетине, које чекају на неки свој моменат«.[45]

Све су те мјере допринијеле да у другој половини августа оружани устанак поприми равномјернији карактер на цијелој територији ужичког округа и да све чете изводе борбене акције већег обима.

Тако се Моравичка партизанска чета знатно активирала послије састанка који су с Командом чете, и затим са свим борцима, одржали Милинко Кушић и Желимир Бурић. На том састанку, 15. августа на Клековици, они су све борце упознали с развојем оружаног устанка у Србији и особито с дејствима осталих чета Ужичког одреда. Пошто су оштро критиковали дотадашњу неактивност Команде чете, поставили су јој тада конкретне задатке: да разоружава жандармеријске станице, пали општинске архиве, хвата оку-

[44] Политички комесар Ужичког одреда Милинко Кушић самокритички се осврнуо на слабости у извештају Главном штабу Србије, 22. августа 1941:

»Ми увиђамо да је овакав наш рад био пун погрешака и недостатака. Ситничарење, опортунизам, секташење, спорост у раду, преспоро сналажење у новим формама рада, колебање да заћемо у одлучне акције, избегавање и одлагање главних задатака ... Наше чете су лежале у шумама, непокретне, ни налик на партизанске, лежале издвојене од народа, а народ је требало дизати на оружје ... Ми смо током рада сами увиђали где смо грешили и у чему су наши недостаци ... Верујемо да ћемо те грешке и недостатке исправити све брже и темељитије. И чинићемо све да испунимо задатке које сте пред нас поставили« *(Зборник НОР-а,* том I, кн>. 2, стр. 49-50).

[45] *Зборник НОР-а,* том I, књ. 1, стр. 47.

паторове агенте, прикупља скривено оружје од народа, помаже народу у сакупљању љетине и спречава да она дође у руке окупатора, врши добровољну мобилизацију нових бораца у редове чете, одржава зборове и конференције с народом на којима би се ширили идеје народноослободилачке борбе и разобличавали окупатор и његове слуге итд. Кушић и Бурић су захтијевали да се Моравичка чета не упушта у одсудне борбе против јачих окупаторских снага све док бројно не ојача и боље се наоружа, затим да с четницима Драже Михаиловића успостави што боље односе и настоји да организује заједничке акције против Нијемаца и пете колоне и да почне оснивање органа народне власти на терену.

Постављене задатке борци су примили с одушевљењем. Одмах се кренуло у акције. С обзиром на то што се почињало с извјесним закашњењем, а да би се то некако надокнадило, Команда чете је одлучила да чету подијели у двије групе. Једна група, којом су руководили партијски руководилац Мате Ујевић и командир вода Ратко Софијанић, добила је задатак да разоружа жандармеријску станицу у селу Девићима и попали општинске архиве у селима Придворици и Мионици. Друга група, под командом командира Евгенија Главинића и политичког комесара Венијамина Маринковића, кренула би да уништи општинску архиву у селу Средњој Реци. Требало је да се обје групе. пошто изврше задатак, састану код Белих вода у Средњој Реци, а потом да разоружају жандармеријску станицу и спале општинску архиву у селу Братљеву.

Прва група, у којој је било 11 бораца са 5 пушака, 2 пиштоља и 6 бомби (шесторица бораца, умјесто пушака, имали су мотке), спалила је општинску архиву у Придворици и потом ноћу између 16. и 17. августа напала жандаре у Девићима. Жандари нису очекивали напад и, видећи да су опкољени, предали су се без борбе. Том приликом је заплијењено 12 пушака, 1 пушкомитраљез, 1 пиштољ, 12 ручних бомби, 2 сандука муниције и нешто војничке опреме. У хроници моравичког краја Ивањица, ак«ија у Девићима описана је овако:

»Кад се група приближила Девићима, Ратко и Мате привукли су се да виде какво је обезбеђење пред станицом. Уверили су се да стражара нема. Онда су се вратили, привели остале борце, распоредили оне с пушкама испред прозора, а оне с моткама иза ограде, па су мотке протурили кроз врљике тако да је изгледало да и они имају пушке. Била је потпуна тишина. Ратко и Мате пошли су најпре на врата станице са пиштољима и бомбама спремни за дејство и закуцали на врата. Један жандар се пробудио и упитао:

- Ко је?

- Отварај! Српска народноослободилачка војска. Предајте се! Ништа вам се неће догодити! - повикао је Маге.

Жандар је отворио врата и послушно подигао руке увис. Ута су пристигли и други борци. Запаљена је и лампа по Ратковом наређењу. Борци су покупили оружје које је припадало жандарима«.[46]

Послије тога група је спалила општинску архиву у селу Мионици, а затим се пребацила у Средњу Реку, гдје се састала с другом групом, која је такође успјешно извршила свој задатак. Сада је цијела чета кренула према селу Братљеву да разоружа жандаре и спали општинску архиву. Међутим, у селу Ровинама, гдје је заноћила, обавијештена је да су жандари из Братљева већ били побјегли у Ивањицу, а да се жандари са Јавора спремају да на-

[46] *Ива,шца* - хроника моравичког краја, Београд 1972, стр. 316.

пусте станицу и повуку такође у Ивањицу. Због тога је Команда чете одустала од покрета ка Братљеву и наредила да чета усиљеним маршем крене ка селу Кушићима, постави засједу и спријечи жандаре да наоружани оду с Јавора у Ивањицу. Чета је 18. августа стигла у Кушиће. У шуми на једној окуци пута који води у Ивањицу постављбна је засједа и прекинута телефонска линија. Док се чекало на појаву жандара, као и током овог марша, морало се утицати на командира чете и неке другове који су негодовали због тих акција, бојећи се репресалија Нијемаца. Послије једног часа чекања наишао је камион са жандарима. Дошавши до окуке гдје је била засједа и оборен телефонски стуб, возач је нагло закочио и камион је стао. Борци су искочили из засједе, а уплашени жандари су се предали без отпора. Разоружано је 12 жандара и заплијењено око 20 пушака, 1 пушкомитраљез, 1 радио-апарат, 15 бомби, 2 сандука муниције и друга војничка опрема. Жандарима је наређено да више не примају оружје од Нијемаца и да не иду у Ивањицу. Жандар Радивоје Јовановић ступио је у Моравичку партизанску чету. Камион није спаљен, већ је празан упућен са шофером за Ивањицу. Међу заплијењеном жандармеријском архивом пронађено је и наређење њемачке команде из Ивањице, у коме стоји и ово:

»У случају да вас у међувремену пре повлачења нападну комунистички бандити, морате се енергично супротставити, и ни по коју цену не смете дозволити да вас бандити разоружају те да оружје падне у руке нашем заклетом непријатељу«.[47]

Без обзира на то правовремено упозорење њемачке команде, исправним радом Команде чете и енергичним нападом бораца, оружје је допало у праве руке - борцима за ослобођење свог народа. Сутрадан, 19. августа, чета је разоружала граничне органе на Јавору и заплијенила још 8 пушака и другу опрему. Послије тих акција чета је одржала неколико зборова. Један такав збор одржан је 20. августа у селу Божетићима заједно са санџачком Златарском партизанском четом. Збору је присуствовао народ из пет села с десне стране Увца. Затим је 21. августа Моравичка чета дошла у селу Катиће, спалила општинску архиву и одржала народни збор.

До краја августа чета је у многим селима спалила општинске архиве прокрстаривши срезом моравичким, чиме је на овом терену потпуно онемогућила ма какву окупаторско-квислиншку власт и њен утицај. Све су те акције знатно подигле морал бораца и народа. Народ је све више прихватао партизане као своје борце и радо их примао у своја села и домове. Територијом овога краја управљали су партизани.

Ослобођење Ариља

Напад на Ариље је био први напад јединица Ужичког партизанског одреда на веће среско мјесто. Заузимање Ариља улило је повјерење и другим јединицама да одважније приђу нападима на своја среска мјеста.

Напад на Ариљ>е је дошао као природна акција послије велике активности Ариљске партизанске чете, која је већ у првој половини августа својим активним дејством онемогућила среске и општинске власти да спроводе оку-

[47] Материјали за историју КПЈ, срез моравички - Прве акције, спаљивање општинских архива и разоружавање жандармеријских станица, стр. 14 (Историјски архив ЦК СКС, кут. 1, бр. рег. 10364).

паторова наређења на територији ариљског среза. То је постигнуто након спаљивања општинских архива у селима Чичкови, Латвици, Добрачи, Крушчици, Радобуђи и другима. У то доба рад у свим општинама ариљског среза, сем у самом Ариљу, био је онемогућен. Исто тако, у овом раздобљу су жандармеријске станице по селима биле или разоружане или су пак остајале напуштене пошто су жандари успјели побјећи у Ариље. Тако се у другој половини августа још само у сједишту среза одржавала окупаторова власт коју је бранило неколико десетина жандара и повремено понека већа група Нијемаца. Заправо су Нијемци - било у пролазу за Ивањицу, било по неком свом посебном плану - долазили само на неколико сати у Ариље. А потом би опет у овој варошици вољу њемачког окупатора спроводио квислиншки апарат власти.

Команда Ариљске чете је донијела одлуку да нападне непријатељеву посаду у Ариљу. План напада је прављен неколико дана. Било је више варијаната када и како да се изврши та акција и најзад је усвојено да се напад изведе у петак 22. августа, баш на пазарни дан. Јер тада долази велики број људи у Ариље, те се међу њима долазак једне групе бораца без пушака, само са скривеним бомбама и пиштољима, зацијело неће примјетити. Пушке и пушкомитраљезе требало је да у варошицу унесу на колима симпатизери народноослободилачког покрета.

Чета је тога дана, 22. августа, подијељена на групе. Прва група је упућена да затвори правац од Пожеге, те је она, ради обезбјеђења од евентуалне интервенције непријатељевих снага из тога гарнизона, поставила засједу на путу код села Вироштака. Нешто мања група бораца затворила је и обезбиједила правац од Ивањице. Обје су групе прекинуле телефонске линије и одсјекле Ариље од сусједних мјеста, у којима је непријатељ имао веће снаге. Главнина чете је, с извјесним бројем наоружаних сељака, добила задатак да ликвидира наоружану жандармеријску станицу у Ариљу. У ту сврху измијешана са групама сељака који су долазили у варош на пијацу, једна група бораца, наоружана пиштољима и бомбама, према утврђеном плану ушла је у Ариље и чекала одређени тренутак за напад, а друга група бораца Ариљске чете чекала је да се чим напад почне спусти у стрељачком строју у варош са косе виса Вигошта.

По подне, када се народ већ враћао с пијаце кући, главнина чете се појавила на коси Вигошта и, пошто су борци који су већ били у варошици ступили у акцију, почела се спуштати у Ариље. Међутим, жандари су већ прије тога осјетили да се нешто спрема, па су били опрезни и стално се налазили на окупу. А када су били нападнути, најприје су пружили отпор из своје касарне, а потом су се пребацили у цркву и црквену порту као мјесто погодније за одбрану. Користећи бетонску ограду црквеног дворишта као заклон, жандари су са положја око цркве давали жилав отпор. Напад бораца Ариљске чете био је, међутим, брз и енергичан. И када су жандари увидјели да им нема другог излаза него или да се предају или да изгину, они су се предали. У тој су борби погинула 2 жандара, а 7 их је рањено. Погинула су и два борца Ариљске чете: Бошко Савовић, земљорадник из Радобуђе, као прва жртва ариљских партизана, и Радосав Топаловић, земљорадник из Вигошта.[48]

[48] Од ране задобијене у тој борби умро два дана касније, 24. августа, у ивањичкој болници.

учествовало још 100 до 150 ненаоружаних л>уди из околних села и из самог Ариља.

Послије говора који је заробљеним жандарима одржао политички комесар чете Стево Чоловић и у коме им је скренуо пажњу да убудуће не смију служити фашистичком окупатору, они су пуштени кућама. За то вријеме борци су спалили среску и општинску архиву и демолирали телеграфско-телефонске уређаје. А онда, пошто је покупила заплијењено оружје и другу опрему, чета се повукла у Радобуђу.

Сутрадан су Њемци упали у Ариље са двадесетак моторних возила пуних војника, који су уз пут пуцали по околним селима. Пошто су извршили увиђај о нападу, пред вече, осјетивши се несигурним, повукли су се у Пожегу. Тако је Ариље остало без икакве власти.

Ужичка жандармеријска команда је о партизанској акцији извијестила своје претпостављене:

»22. августа око 200 наоружаних лица упало је у Ариље, 2 жандара су погинула, а 4 рањена. Остали разоружани, неки побегли«.

Сутрадан је Команда исправила свој извјештај: рањених жандара је било 7 (а не 4).

Неколико дана касније Ариљска партизанска чета је извела другу већу акцију: напала је на лисански рудник у моравичком срезу. Тај рудник антимона користили су Њемци за своје ратне потребе, те су га обезбјеђивали јачом посадом. У нападу је њемачка стража била разбијена и заплијењена је већа количина намирница, а потом је сав плијен пребачен у Радобуђу.

Дејства пожешке чете

Срез пожешки обухвата велику територију, па је то, самим тим, и од Пожешке партизанске чете захтијевало што већу активност како би се утицај народноослободилачке борбе свугдје осјетио. Међутим, нарочито у првим својим борбеним дејствима, чета је запоставила сјеверни дио територије среза, и то баш онај који се наслања на планинске косе што изводе ка Сувобору и Равној гори, одакле су четнички официри силазили у села и агитовали за уписивање сељака у четнике. Пошто тамо Пожешка чета готово и није залазила и пошто у том дијелу среза није било ни партијских организација, та су села мање-више потпала под четнички утицај. Касније се то тешко исправило, а посљедице свега тога нису биле мале, што се нарочито осјетило у борбама за одбрану слободне територије. Четници ће баш са тога терена мобилисати главнину своје војске за напад на Пожегу и, доцније, на Ужице. Због тих пропуста је Команду Пожешке чете критиковао политички комесар одреда Милинко Кушић.

Да би испољила свој утицај и на сјеверни дио среза пожешког, Команда Пожешке чете је планирала да најприје изврши акцију на жељезничкој прузи узаног колосијека Пожега-Чачак, овог пута на мост код жељезничке станице Овчар-Бање. Све мостове у Овчарско-кабларској клисури, и на жељезничкој прузи и на цести, чували су квислиншки жандари. У акцију је кренула цијела чета. Она је из Горобиља понијела неколико авионских бомби од по 12 килограма и носила их готово 20 километара. Садејствовали су јој и борци Драгачевске партизанске чете Чачанског партизанског одреда

»Драгиша Мишовић«, из села Лучана под командом командира Богдана Капелана, студента Београдског универзитета, и политичког комесара Милојка Бирјаковића, земљорадника, старог партијског радника из села Вирова.

Пошто је, у ноћи између 27. и 28. августа, стигла пред Овчарско-кабларску клисуру, Пожешка чета се подијелила у двије групе: једна је прешла на лијеву обалу Западне Мораве ради напада и ликвидације жандара, а друга је кренула да изврши главни задатак - рушење моста. Претходно су партизани прекинули телефонску везу између Јелендола и Овчар-Бање, ухватили чувара пруге и повели га са собом ка мјесту гдје су били жандари. Група која је упућена да их разбије имала је прилично тежак задатак, јер су се жандари упорно бранили. Послије краће али жестоке борбе, жандари су сатјерани у оближњи тунел, но и одатле су наставили да пружају огорчен отпор. Међутим, тада се већ могло прићи минирању и рушењу моста. У тој борби је рањен борац Пожешке чете Богомир Караклајић.[49] Мост је миниран, али или услијед кише или услијед слабог познавања посла, није дошло до експлозије свих бомби одједном, већ постепено, те је стога и мост био порушен само дјеломично. Осим тога су срушена два пропуста на прузи и оштећене двије жељезничке шине, због чега је саобраћај извјесно вријеме био обустављен.

Сутрадан се чета нашла у селима сјеверно од Пожеге, гдје је водила борбу против жандара, онемогућила рад органима старе општинске власти и попалила општинске архиве у Горњој Добрињи и Јежевици. У исто вријеме је одржала политичке зборове с народом из тих мјеста, на којима је говорено о циљевима народноослободилачке борбе и објашњавано зашто се пале општинске архиве. Затим се чета преко села Врањана, Здравчића и Висибабе вратила у село Јеловик.

Акције Златиборске чете

Тек у другој половини августа могла су и на територији златиборског среза почети оружана дејства. Њих је отпочела Златиборска чета, која је баш тих дана и била формирана. У то доба је окупаторску власт на тој територији одржавало среско начелство у Чајетини преко општина и жандармеријских станица у селима Љубишу, Рожанству, Краљевој Води (Сада Партизанске Воде), Драглици и Кремнима, док се главнина жандара налазила у Чајетини. Било је и нешто граничара квислиншке српске владе на Увцу. Нијемци су тај терен контролисали из Ужица.

Чета је 16. августа промијенила мјесто боравка и са Смиљанског гаја отишла у суват Камишину, код села Шљивовице, смјестивши се у Пишчевића колибе. Сутрадан је група наоружаних жандара из Чајетине покушала да нападне четни логор. На стражи је био борац Новак Лазовић. Чим је примијетио жандаре, отворио је ватру. То је био знак за чету да истрчи на положај. Извршен је противнапад и жандари су били разбијени. Панично су побјегли у Чајетину.

Потом се Златиборска чета пребацила изнад засеока Раковића, села Гостиља. Тих дана се подијелила у двије групе, које су попалиле општинске

[49] Радник, члан КПЈ, рођен у Брезови, код Ивањице, погинуо као политички комесар Сребреничког партизанског одреда у борби против Нијемаца на Мајевици планини априла

архиве у Лубишу, Белој Реци и Драглици. Приликом паљења архиве у Л>убишу партизани су се припремали да нападну и жандармеријску станицу у селу, али су жандари осјетили каква им опасност пријети, па су побјегли у Чајетину. Прије паљења општинске архиве у Драглици извршен је ноћу уочи 22. августа напад на граничну постају. Граничари нису пружали отпор, већ су се предали. Заплијењено је 12 пушака, а три граничара су се пријавила у чету. Потом је спаљена општинска архива у селу Јабланици и посјечене су телефонско-телеграфске везе које од села Рожанства воде ка Ужицу.

Срески начелник из Чајетине, Рад. Стојковић, да би поколебао и разјединио чету, покушао је да на борце утиче преко њихових породица, које је наговарао да их позову да се врате кући. Али без успјеха, јер су партијска организација и Команда чете правовремено интервенисале. Одлазак тек неколико појединаца није ослабио ударну снагу чете.

Да би испољила свој утицај на остали дио среза и да би била ближе жељезничкој прузи Ужице-Вишеград, чета се поново пребацила у суват Камишину. Уз пут је, 19. августа, упала у државно добро (тзв. ергелу) код Краљеве Воде, које је снабдијевало окупатора намирницама. Особљу су исплаћене по три плате унапријед и при том је позвано да пође с партизанима у борбу против окупатора. Ту је чета заплијенила и радио-апарат. Пред сам напад на жандармеријску станицу у Краљевој Води, жандари су побјегли у Чајетину.

Тих дана, због учесталих акција Златиборске партизанске чете, жандари свих сеоских жандармеријских станица са територије златиборског среза побјегли су у Чајетину. Читава територија среза, сем саме Чајетине, била је под контролом Златиборске чете.

Тада су интервенисали Њемци. Извршили су испад из Ужица и камионима продрли до Борове главе. Такав темпо акција сви у чети нису могли да издрже, па се десило да су и неки руководиоци напустили чету. То је закратко утицало на стање и морал чете, због чега је неколико дана било прекинуто извођење било каквих акција. Тада је поново за командира чете одређен Војко Петровић, а за његовог замјеника Ратко Гардић.

Крајем августа Златиборска чета је извршила акцију на жељезничкој прузи Ужице-Вишеград. Обавијештена да том пругом често пролазе транспорти њемачке војске и војног материјала, чета је 31. августа дошла на жељезничку постају Јатара. Ту је у засједи сачекала теретни воз. Сачињен је план да се у тунелу према Мокрој Гори поруши пруга. Пошто од Јатара пруга има велики пад, сматрало се да ће се локомотива у тунелу - ако се пусти сама - тамо срушити и тако закрчити саобраћај. Да би се то остварило, у тунелу је порушена пруга у дужини од неколико метара. Тада је од заустављеног воза откачена локомотива с једним вагоном и у пуној брзини пуштена низ пругу. Међутим, локомотива је прескочила порушено мјесто у тунелу и наставила вожњу. У пламену се сјурила кроз жељезничку станицу у Мокрој Гори и тако ишла све до Вардишта, гдје се зауставила. Ипак, због те акције, мада није потпуно успјела, саобраћај на тој прузи, врло важној за окупатора, неколико је дана био у прекиду.

Тако је Златиборска чета за петнаестак дана од свог формирања успјела да савлада неке своје унутрашње тешкоће и да брзим дејствима и маневрисањем на великом простору златиборског среза отргне испод утицаја и насил>а окупатора и квислинга сва насеља на тој територији, сем Чајетине.

Борбе у рачанском срезу

Рачанска партизанска чета је из свог новог логора код Петровића колибе на Боровом брду, на Тари, наставила и у другој половини августа велику активност. Од свих чета Ужичког партизанског одреда, она је међу првима изводила акције већег обима.

Такву једну акцију чета је извела ноћу између 18. и 19. августа, када је упала у Бајину Башту. Циљ акције била је Пореска управа, у којој се, према добивеним обавјештењима, налазила већа сума готовог новца. Чети је био потребан новац, јер је све прехрамбене артикле народу одмах плаћала. Већа сума новца се у то доба могла наћи једино у пореским управама. Ту је збиран новац од пореза, новац који је требао да послужи за плаћање старог чиновничког апарата и за издржавање Нијемаца стационираних у Бајиној Башти.

У акцију је кренула група од 20 изабраних добровољаца наоружаних пушкама, пиштољима и са два пушкомитраљеза. Пошто је група несметано продрла у Бајину Башту, дио бораца је добио задатак да упадне у зграду Пореске управе и узме новац, а други дио - да обезбјеђује акцију од могућне интервенције Нијемаца и квислиншких жандара. С тим циљем су један пушкомитраљез и неколико бораца постављени код Алексића моста - да спријече евентуалну интервенцију Нијемаца, а други пушкомитраљез и група бораца код хотела »Европа« - да контролишу зграду у којој су били жандари. Стража која је чувала Пореску управу није пружила отпор и замолила је партизане да им не дирају оружје док не заврше акцију. Сама акција је дуго трајала, јер је требало најприје пронаћи и довести службеника Пореске управе.код кога су били кључеви од касе, а који је далеко становао. Ипак, једва једном, он је пронађен и доведен. Из касе Управе одузето је око 670.000 динара и акција у вриједности 350.000 динара. Рајхсмарке и пореске књиге су спаљене. Да би оправдао нестанак новца пред окупатором, службеник Управе је молио партизане да опале који метак из пушке. »Тако ће испасти да сам био приморан да вам предам новац«, правдао се благајник. Партизани су његовој молби удовољили. Чета је затим, прије зоре, напустила град и вратила се у свој логор на Тари.

Два дана касније Рачанску партизанску чету су, у њеном логору на Тари, обишли другови Милинко Кушић и Бора Барух. На четној конференцији Кушић је чету, њене борце и команду похвалио за активност, вјештину у акцијама и постигнуте резултате. Послије тога су у чети формиране четири десетине од по 10-15 људи. Прва се звала Ударна десетина и у њој су били окупљени најбољи борци. До тада је чета била нарасла на 62 наоружана борца.

Срески начелник у Бајиној Башти Константиновић, одани поданик Нијемаца, обећао је њемачкој команди да ће ситуацију у рачанском срезу рашчистити и да ће уништити партизане на тој територији. Одмах је, преко својих људи, почео да трага за четом, а када је сазнао гдје се налази њен логор, позвао је Нијемце и албанску жандармерију уз Ужица, која је и била доведена са Косова ради борбе против партизанских снага на терену ужичког округа.

Током ноћи уочи 21. августа стигли су у Бајину Башту Нијемци и албански жандари у 24 велика камиона. Њих око 500-700 кренуло је у кружни напад на партизански логор у близини Калуђерских Бара. Наступали су у три колоне: једна од Бајине Баште, преко села Бесаровине ка Соколини, друга правцем село Рача-Соколина и трећа супротном страном од Калуђерских

Бара ка Соколини. Циљ је био да се изненадним нападом у рано јутро 22. августа уништи Рачанска партизанска чета. Непријатеља је прва открила управница Дјечјег дома на Калуђерским Барама и одмах обавијестила Команду чете. Не знајући јачину и распоред непријатељевих колона, Команда је одлучила да се не упушта у директан сукоб с нападачем. Ово и због тога што је чета још била малобројна и слабо наоружана, а и због народа, јер је по Тари била сезона косидбе. Стога је наредила да се логор напусти и да се чета повуче на Анђића вис, дубље у пошумљени дио Таре, у позадину непријатеља. Ту је посјела положај и чекала. Међутим, Нијемци тамо нису смјели да залазе, већ су се са жандарима вратили назад. А чета се, послије одласка Нијемаца и албанских жандара, премјестила с Анђића виса у Милошевац.

Знајући да је иницијатор и организатор овог напада Константиновић, срески начелник из Бајине Баште, Команда чете га је осудила на смрт. Три омладинца, Драгољуб Бешлић Шабан,[50] Рајко Тадић и Мијо Нинчић[51] добровољно су се јавила да изврше пресуду у самој Бајиној Башти. Претходно је успостављена веза с начелниковим шофером, који је био симпатизер партизана. Ударна група бораца се ноћу неопажено увукла у град и сакрила на тавану куће преко пута болничке зграде у којој је тада била њемачка команда. Знали су да овај вјерни слуга окупатора често долази да своје господоре обавијести о ситуацији. Стварно, негдје око 9 часова прије подне стао је аутомобил пред њемачком командом. Из њега је изашао срески начелник. У том тренутку су ови борци Рачанске чете истрчали на улицу и узвикнули: »Смрт фашизму - слобода народу!«, и опалили из пиштоља. Наочиглед приличног броја мјештана, смртно рањени срески начелник се стропоштао на плочник, а изненађени њемачки стражар је побјегао у зграду своје команде. Сва три омладинца су убрзо нестала из града и истог дана су о свом успјеху обавијестили Команду чете. Поводом те акције, њемачкој команди у Ужицу и тамношњој команди српске жандармерије стигао је извјештај слиједеће садржине:

»Три непозната лица извршила су атентат на среског нечелника у Бајиној Башти, наневши му теже повреде, однет у Ужице у болницу«.[52]

Тако је баш уочи предвиђеног скорог напада партизана и на Бајину Башту уклоњен један издајник који је могао, заједно са Нијемцима, да предузме ефикасније мјере за њену одбрану.

Послије те акције Нијемци се нису усудили да сами пођу у потјеру за партизанима, већ су упутили жандаре. Хоћеш-нећеш, извршујући наређење својих господара, жандари су из Бајине Баште кренули уз косе према Калуђерским Барама. Када су пришли пошумљеном дијелу Калуђерских Бара, изнад Маркове кафане, није им се ишло даље. Док су се одмарали, гунђали су и грдили Нијемце што их шаљу у борбу да гину. Онда су одавде мало припуцали, па се вратили назад.

Рачанска чета се, 29. августа, пребацила у подручје села Вишесаве, недалеко од Бајине Баште, с намјером да дејствује и у источном дијелу рачанског среза. Одатле су послате групе које су попалиле општинске архиве у селима Пилици, Дубу, Костојевићима, Овчињи и Рогачици. У Рогачици су бор-

[50] Заробили га љотићевци, стријељан на Чучковића мосту у селу Лугу, код Бајине Баште 22. јануара 1942.

[51] Заробили га Нијемци и стријељали у Бајиној Башти 27. јануара 1942.

[52] Извјештај жандармеријске станице Бајина Башта од 8. септембра 1941. Команди жандармерије за ужички округ (Архив ВИИ, кут. 26, бр. рег. 29/1—I)

ци тих група разоружали граничну постају, спалили њену архиву, заплиЈенивши при том 15 пушака и доста муниције, и порушили један мост. Потом се чета пребацила у село Зарожје и на Пашиној равни одржала збор, на коме је говорио политички комесар Душан Вишић. У то вријеме је око Зарожја вршљала четничка група Драгослава Баратовића, званог »Кифлаџија«. Четницима се није допало присуство партизана у том крају, али нису смјели ништа предузети, јер је тада Рачанска чета имала преко 70 бораца, а од наоружања и 4 пушкомитраљеза. У Зарожју се чети прикључила група од десетак бораца, заједно с учитељем Драгославом Бурићем.-

Рачанска чета је врло брзо постала снажна јединица која је за собом већ имала низ успјешно изведених акција. То је постигла захваљујући вјештом руковођењу, иницијативи и умјешности њеног командира Душана Јерковића и политичког комесара Душана Вишића. До краја августа чета је успјела да, сем у Бајиној Башти, разбије и растури читав апарат ненародне власти на територији рачанског среза.

Због тога су Њемци са жандарима у неколико наврата покушавали да спријече дејства Рачанске партизанске чете, а тиме и даље ширење оружаног устанка у овом крају. Али њихове су се акције обично завршавале пред пошумљеним дијелом Таре, одакле су, са ивица шуме, немилице али насумце пуцали у невидљивог противника и потом се враћали у Бајину Башту. Вјероватно су тада своје више команде извјештавали о успјешно изведеним акцијама против партизана.

Акције Црногорске чете

Срез црногорски захвата територију између планина Маљена, Повлена и Црнокосе. Среско сједиште је било у градићу Косјерићу, који се налази на падинама Црнокосе поред рјечице Скрапежа.

Косјерић је био и административно и трговачко-снабдјевачко средиште овога краја. Власт је држало среско начелство са групом жандара, уз ослонац на одређени број имућних л>уди и на општинске власти у неколико већих села. Повремено су у градић наилазиле и њемачке јединице. У Косјерићу није било индустрије, а сем нешто опанчарских радњи и радњи других занатлија било је неколико кафаница и трговина. Овоме треба додати чиновнички апарат - и то је било све.

Читав терен среза црногорског је изломљен. Куће, засеоци и села су раштркани по планинским обронцима, а л>уди су, као и другдје, живјели тешко и мукотрпно.

талом дијелу територије коју је покривао Ужички одред. Како овдје није било индустријских радника, и утицај Партије је спорије продирао и почео се осјећати тек неколико година пред рат. Томе треба додати и стално присуство четника са Равне горе. Међутим, вјероватно је главни узрок томе што је формирање партизанске чете текло споро био у слабој, готово никаквој помоћи и утицају Окружног комитета из Ужица и Штаба Одреда. Они су се ангажовали углавном око Ужица, Пожеге и других мјеста, запоставивши ову територију. Касније, пред формирање чете, на Буковима су Њемци стријељали велики број људи, па је тај злочин уздрмао читав овај крај. Четници су то користили говорећи да није вријеме за борбу и слично, што је све отежавало групи комуниста да доврше рад на организовању чете и почну оружане акције. Тако је чета била основана тек средином августа.

Црногорска партизанска чета је први логор имала код села Варде. Одавде је изводила акције у том дијелу среза црногорског. Најприје је требало онемогућити рад старом апарату власти. Зато је чета, одмах након формирања, попалила општинске архиве у селима Маковишту, Годечеву и Сечој Реци. С територије тих села жандари су побјегли у Косјерић. Чета се потом пребацила у рачански срез и удружила с Рачанском партизанском четом, која је у то вријеме изводила успјешне акције у граничним селима између рачанског и црногорског среза - око Зарожја и Рогачице.

Одлазак црногорске чете са подручја црногорског среза, у којем је тек пред рат била формирана партијска организација, није био исправан потез. Чета је тиме оставила непокривеним баш онај дио терена округа ужичког на коме је утицај Партије до рата био најслабији. Било је то тим више погрешно што су на терену среза рачанског услови за развој оружаног устанка били повољни, те није постојала никаква потреба да тамо буде присутна и ова чета. А будући да је територија црногорског среза, посебно онај њен дио источно од комуникације Ваљево-Косјерић-Ужице, који гравитира према Равној гори, остала без икаквих партизанских снага, у села су ту свакодневно долазили разни четнички официри и пропагатори, агитујући у народу против народноослободилачког покрета и оружане борбе. Чим је сазнао да је Црногорска чета отишла са своје територије, Штаб Одреда јој је наредио да се врати и да на свом терену настави извођење акција.

Борба на Дрежничкој Градини

Брдо Градина се купасто уздиже изнад села Дрежника, на петнаестак километара југоисточно од Ужица. Некада се ту налазио древни град, чије се рушевине и данас познају. С обје његове стране воде цесте, нова и стара, које везују Ужице с Пожегом. Ту је, на мјесту званом Тешића раван, средином августа Ужичка чета »Радоје Марић« подигла свој логор, пошто је прешла из Татинца. У новом логору је боравила пет до шест дана, изводећи акције у источном дијелу среза ужичког, а нарочито развијајући широку политичку активност у околним селима. На зборовима, које је готово свакодневно одржавала, обавјештавала је народ о започетој борби, о оружаном устанку на територији читаве Србије и Југославије, о војно-политичкој ситуацији у свијету и на европском ратишту, посебно на совјетско-њемачком фронту, и о патриотској дужности грађана да помажу народноослободилачку борбу. О овоме су на састанцима с народом по селима говорили Владан Росић, Слободан Секулић, Вукола Дабић, Алекса Дејовић, Л>убиша Веснић и Милан Стаматовић. Народ је с повјерењем и симпатијама примао партизане и помагао их.

Код воде Зове, недалеко од села Злакусе, 17. августа су на конференцији са сељацима из Злакусе, Крваваца и других села говорили Слободан Секулић и Вукола Дабић, а на митингу у Потпећу је циљеве народноослободилачке борбе објашњавао политички комесар чете Владан Росић.

Акције чета Ужичког одреда у околини Ужица све више су забрињавале њемачког обласног команданта у Ужицу пуковника фон Штокхаузена и команданта 1. батаљона 724. пука њемачке 704. посадне дивизије мајора Кенига. Њима су, у току августа, учестано и с разних страна стизали извјештаји о акцијама партизана и губицима Нијемаца и жандара у борби с партизанским четама.

Да би зауставили вал оружаног устанка у ужичком крају, да би стали на пут »комунистичким бандитима«, како су називали партизане, Нијемци су направили план по коме је требало поступно уништити чете Ужичког партизанског одреда. Најприје су жељели да се обрачунају са четом »Радоје Марић«, која се кретала у непосредној околини Ужица и изводила акције у близини града, доказујући тиме слабост окупатора.

Драгоцјену помоћ њемачком командовању које је планирало ту акцију пружио је издајник из села Крваваца Милија Радовић. Он је 16. августа дошао у Ужице и обавијестио њемачку команду гдје се тачно налази мјесто на којем логорује чета и колико има партизана. Захваљујући томе Нијемци су били у могућности да много брже и лакше отпочну обрачун с четом »Радоје Марић«. Ангажовали су знатне војне снаге из Ужица. Осим њемачких војника, планирано је да у нападу учествују квислиншки српски жандари, али и жандари Албанци из Косовске Митровице, будући да је подручје Косовске Митровице тада било у надлежности њемачке обласне команде (Фелдкомандантуре 816) у Ужицу.

Пред вече 17. августа из Ужица је кренула колона камиона пуних Нијемаца, жандара и албанских фашиста ка Пожеги. На зачељу се кретала батерија хаубица. У први сумрак пришли су селу Потпећи и развили за борбу 1. батаљон 724. пјешадијског пука, групе жандара и око 200 албанских фашиста, упутивши их у пет потјераних група да са пет разних праваца опколе брдо Градину и полако стегну што чвршћи обруч око четног логора. За то вријеме од села Потпећи, Поточање, Рупељева и Рогу кретале су се потјерне групе, а према селу Дрежнику чекала је добро скривена засједа, пошто су њемачки планери те акције сматрали да би се партизани могли повлачити и пробијати једино тим правцем. Укратко, више од 500 добро наоружаних непријатељевих војника потпуно је опколио логор у коме су се тада налазила 42 борца Ужичке чете »Радоје Марић«.

Партизани су од наоружања имали само пушке и извјесну количину ручних бомби. Пушкомитраљез је дан раније однио из логора на оправку Алекса Дејовић. На страни окупатора били су не само бројни однос, наоружање и ватрена моћ већ и врло важан чинилац за исход многих борбених дејстава - изненађење.

Као што се види, педантни њемачки командатни су били све предвидјели да акција успије. Само - нису знали какав је морал партизана, нису знали да су то л>уди спремни да не жалећи дају свој живот за велике социјалистичке идеале и за слободу своје земље.

Освануо је 18. август - недеља. Чета се полако будила. Неки су пошли на извор Зову, удаљен од логора неколико стотина метара; међу њима су били командир Слободан Секулић, његов замјеник Александар Вучковић и командир 1. вода Вукола Дабић. Тако су се они у први мах нашли изван непријатељевог обруча. Нико из логора није уочио опасност која се примицала. Њу су једино откриле двије особе које су се приближавале четном логору - Милан Мијалковић Чича, инструктор Покрајинског комитета КПЈ за Србију, и Олга Буровић, учитељица иначе курир Окружног комитета КПЈ за округ ужички, која је тог јутра, по задатку Желимира Бурића, секретара Окружног комитета Партије, повела инструктора Покрајинског комитета у Ужичку чету. Покушали су да обавијесте чету о опасности која се над њом надвила. Међутим, и Нијемци су њих примијетили. Наишавши на Милана и Олгу, захтијевали су од њих да се предају. Они су то одбили и бацили бомбу на непријатељев стрељачки строј који је ишао уз Градину. Њемачки мит-

раљесци су их одмах покосили. Но баш захваљујући томе што су њих двоје наишли у тренутку када се непријатељ припремао за јуриш на логор чете »Радоје Марић«, партизани су ипак, у задњи час, били алармирани и избјегнуто је потпуно изненађење, стезање обруча и уништење чете.

Олга Буровић, прва жртва међу женама ужичког краја, рођена је 10. јануара 1920. у селу Дубоком, код Титовог Ужица. У напредни омладински покрет укључила се у Учитељској школи у Ужицу, гдје је постала члан СКОЈ-а; члан КПЈ је од 1941. године. У предустаничким данима била је руководилац омладинских група и актива и један од организатора санитетских курсева Њена кућа је била партијски пункт, гдје се добијала веза за одлазак у чете Ужичког одреда. Ту је доношено прикупљено оружје, муниција, које је Олга затим односила у Штаб Одреда. Дјелатност Олге Буровић је регистрована и у повјерљивим њемачким извјештајима. У једном извјештају Абвера (њемачке војне обавјештајне службе) за мјесец јул 1941, сем осталог пише: »... сви именовани пропагирају комунизам међу сељацима у наведеним селима. Преко комунисткиње Олге Буровић, учитељице из Татинца, одржавају стално везу са градом Ужицем. Ова учитељица доноси сваког дана пред вече намирнице из Ужица у Татинац. Њеним.хапшењем дошло би се до драгоцјеног материјала о комунистичком покрету«.

Милан Мијалковић Чича, професор, рођен 22. августа 1897. у селу Винорачи, код Јагодине (сада Светозарево). Још 1919. године укључио се у напредни раднички покрет и учествовао у студентским демонстрацијама. Године 1920. два пута је учествовао у познатом штрајку жељезничара, а у љето исте године постао је члан Мјесног комитета СКОЈ-а за Београд. Студије математике завршио је ванредно 1923. године у Београду и ускоро постављен за професора гимназије у Куманову, гдје наставља револуционарни рад. У августу 1927. примио је функцију секретара Покрајинског комитета КПЈ за Македонију. Августа 1929. извршена је провала Покрајинског комитета у Куманову и Милан Мијалковић је тада ухапшен, спроведен у кумановски затвор и, послије дуже истраге, осуђен на седам и по година робије. Казну је издржавао у Сремској Митровици и Лепоглави. Чим је пуштен с робије, августа 1938, повезао се с партијским центром у Београду, а у прољеће 1939. обнављао је и формирао Мјесни комитет КПЈ у Јагодини. Убрзо је постао члан Обласног комитета КПЈ за Поморавље, затим секретар тог комитета, а од краја 1940. је члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Од краја јула 1941. непосредно је учествовао у бројним акцијама и договорима Окружног комитета КПЈ за округ ужички и среских комитета за пожешки, ариљски, моравички и ужички срез. Био је један од твораца Ужичког партизанског одреда. За народног хероја је проглашен 5. јула 1951. године.

Нико није био свједок драме коју су доживјели Милан Мијалковић и Олга Буровић. Углавном, кад су их мјештани села Дрежника нашли, били су избодени ножевима. У околним селима дуго је кружила прича о храброј партизанки која је бомбом убила албанског жандара.

О том првом тренутку борбе на дрежничкој Градини, у својим сјећањима Војимир Бојовић Војо, тада командир 2. вода Ужичке чете »Радоје Марић«, каже:

»Те ноћи уочи борбе на дрежничкој Градини дежурни у чети био је борац Милисав Топаловић Лиле, а изјутра 18. августа, када је свануло и сунце тек изгрејало, упитао ме Никола Марчетић хоће ли да буди војску да доручкује. Ја му одговорих да их још не буди, нека одспавају, јер су неки од њих били синоћ дуго на збору и касно дошли у логор. Стога је борац Миленко

Бурић, звани Панџа,[53] из Буара, узео пушку, обесио је преко леђа и са две канте пошао на оближњи извор да донесе воде. После неколико минута изненада се зачу пуцањ. Ја сам помислио да пуца Миленко. Међутим, када се зачу рафал, одмах смо пробудили борце, који су дохватили своје оружје и били спремни за борбу«.

Владан Росић, политички комесар чете, чим је чуо пуцњаву у тако непосредној близини логора, преузео је команду над оним дијелом чете који је био у логору и распбредио борце за борбу. Истовремено је издао наређење да се тај дио чете подијели у двије групе и да се по групама постепено извлачи уз косу на гребен Градине. Тада је успио да се пробије до чете и узме команду и командир Секулић.

Жестока, мада неравноправна борба, одмах је почела. Нијемци, Албанци и жандари су са коса које су запосјели и гађали јаком ватром из пушака и аутоматског оружја. Са свих страна је сипала ватра на групе бораца које су се полако пробијале ка врху саме Градине, с намјером да ту запосједну положај и да га бране. По логору и околним брдима риле су и артиљеријске гранате, а мине из минобацача непосредно су се посвуда распрскавале. Иако је међу партизанима било много оних који нису служили војску, и они су се одлично снашли у овој борби против надмоћног непријатеља и одговорили жестоком ватром, пружавши отпор са пуно присебности и одлучности.

»На пола косе уз коју смо се пењали«, сјећа се, дал>е, Војо Бојовић, »стигли су нас Секулић и Вукола Дабић. Са источне стране Немци су нам се кроз жито приближвали у стрељачком строју. Тада се на једну стену попео командир Секулић и почео да командује: да прва, друга, трећа и четврта чета' ударе пал>бом по непријател>у'(и почела је борба, што је у први мах збунило Немце и жандаре, јер су помислили да на дрежничкој Градини има више партизанских чета.«

Јуриши удруженог непријатеља били су све јачи и организованији. Међутим, добро распоређени борци, руковођени хладнокрвним и умјешним командиром Секулићем, успјешно су их одбијали. Партизани су, гађајући, увјек тражили за циљ> живу снагу непријатеља, док су Нијемци, Албанци и жандари често насумице пуцали скривени иза својих заклона, вјероватно очекујући да ће међу борцима чете »Радоје Марић« сваког часа настати паника, да ће се деморалисати и предати.

Негдје пред подне све колоне непријатеља су отпочеле одлучан и врло жесток напад. Нијемци, Албанци и жандари били су се примакли сасвим близу партизанских положаја. Упркос великој надмоћи непријатеља - однос снага је био отприлике 12:1 (око 500 : 42) - партизани су успјевали да повремено задрже нападаче и да им нанесу ударце. Командир албанске фашистичке чете стално је командовао својој колони да одлучно иде напријед. Секулић је једном добром стријелцу скренуо пажњу на тог официра. Борац га је узео на нишан и првим хицем погодио у чело. Настала је пометња код те групе албанских жандара и Секулић је то мајсторски искористио. Командовао је јуриш у том правцу гдје се обруч нападача за трен поколебао. Устао је и викнуо: »Све три чете, јуриш!« И чета се дигла као један човјек и кренула на јуриш с таквом снагом као да њених бораца заиста има трипут више. Непријатељ, збуњен и поколебан, није издржао.

[53] Заробљен и мучен по затворима и логорима, умро од посљедица ратних мучења при завршетку рата.

Партизански водови су успјели да се пробију, да се извуку из готово безизлазне ситуације, а затим пребаце преко гребена Градине и повуку низ готово потпуно неприступачну стрмину ка селу Дрежнику. Још дуго послије извлачења чете »Радоје Марић« са Градине, њемачка артиљерија је тукла напуштене партизанске положаје.

Тако је план њемачке команде да уништи ову партизанску чету пропао. У тој борби чета »Радоје Марић« имала је шест мртвих и три рањена борца. Погинули су: Исидор Барух Иса, машински инжењер, родом из Београда, члан КПЈ и један од организатора оружаног устанка у ужичком крају;[54] Љубиша Веснић, кројачки радник, родом из Горјана, члан Окружног комитета КПЈ за округ ужички и Окружног комитета СКОЈ-а за округ ужички; Раде Стефановић, звани Раде Пајац, обућарски радник, родом из Гостивара (Македоније), а живио је у Ужицу; и Милорад Перишић Миле, ученик на занату у фабрици оружја, родом из Ужица, члан СКОЈ-а. Рањени су: Радомир Млађеновић Раде, ученик гимназије, родом из Ужица, члан КПЈ;[55] Веселин Петровић Беша, пушкарски радник, родом из села Пониковице;[56] и Радосав Богићевић, столарски радник, из села Крвавача.[57]

Да је Ужички партизански одред постао солиднаборбена јединица, показало се и у овој борби. Нијемци су имали 22 мртва, од тога 1 официра, и 24 рањена, од тога 2 официра, а нестала су им 2 војника. Погинуо је и командант квислиншке албанске жандармерије капетан Бајазит Бољетинац. Да би оправдали пораз, Нијемци су у документима тврдили да су постигли знатно веће резултате. Тако су у извјештају од 19. августа писали да су потјерне групе 704. дивизије, 13 километара источно од Ужица, уништиле устанички логор, гдје су, кажу, »стријељали 38 бандита«. Тај податак није тачан, али је вјероватно тачан њихов извјештај од 21. августа, у којем су изнијели своје, по свој прилици, стварне губитке у тој борби.

Но није се све на томе свршило. Огорчени и бијесни због борбеног неуспјеха и толиких губитака, Нијемци су сав свој гњев искалили на недужним људима из околних села. Тако су у селу Дрежнику и Злакуси убили 24 таоца, а њихове су лешеве, да би застрашујући ефекат био већи, повјешали поред пута и жељезничке пруге Пожега - Ужице. Нијемци су тада убили: Илију Милосављевића, скретничара пруге из Горјана; Остоју Гавриловића, Драгомира Пауновића и Бранислава Радовића, земљораднике из Дрежника; Будимира и Јована Ивановића, Велимира Марића, Живана, Миленка и Миливоја Никитовића, Боришу, Миладина, Милована и Петка Спасојевића, Гвоздена и Милисава Терзића, Милана, Милосава, Перишу, Радоја, Слободана и Тиосава Тешића и Миливоја Шуњеварића, земљораднике - сви из Злакусе.

Да би застрашио народ, њемачки фелдкомандант у Ужицу пуковник , фон Штокхаузен наредио је среском начелнику да позове предсједнике свих општина како би својим очима видјели тај језиви призор, што су они и морали учинити. Том приликом Нијемци су запалили и око 40 кућа.

Замисао њемачког командовања о уништењу партизана у њиховом логору на дрежничкој Градини није остварена. Тај пораз њемачког окупатора

[54] За народног хероја проглашен 6. јула 1953. године.

[55] Погинуо као борац 1. чете 4. батаљона 2. пролетерске бригаде на Гату у Херцеговини 11. јуна 1942. у борби против четника.

[56] Касније га заробили четници и предали Нијемцима; отјеран у логор на Бањици, а затим у логор у Њемачкој, гдје је убијен 1. фебруара 1944.

[57] Умро од задобијених рана у болници у Ужицу 20. октобра 1941.

и квислинга у борби против Ужичке чете »Радоје Марић« дубоко је и снажно одјекнуо у читавом ужичком крају. Свој први судар с окупатором, Ужички партизански одред ријешио је у своју корист, што је код народа још више подигло вјеру у сопствене борбене снаге. Највећа заслуга за пробој чете из окружења, при чему су, уз то, њени борци нанијели велике губитке знатно надмоћнијим окупаторским и квислиншким снагама, припада командиру Слободану Секулићу. Он је своје војно знање и ратничко искуство мајсторски искористио у тој борби. А захваљујући његовом хладнокрвном држању, као и држању политичког комесара Владана Росића, борци су у окршај ушли са самопоуздањем и сигурношћу у себе и своје оружје, чврсто увјерени у успјех свог колектива.

Командир Секулић је послије борбе на Градини рекао својим окупљеним младим борцима:

»Када се ви борите овако, необучени и већином млади, шта би било да сте искусни војници и да имате оружја колико непријатељ! Са таквим људима морамо победити.«[58]

Борба у окружењу иде међу најтеже видове борбе. А ако се има на уму конкрегна ситуација на Градини, гдје је нападач био изразито надмоћан и гдје је уз то успио да се готово непримјећен привуче противнику затеченом на врло уском простору и отвори на њега снажну ватру из пјешадијског и артиљеријског наоружања, онда се тек може сагледати у како се тешкој, готово безизланој ситуацији нашла нападнута јединица, чији борци, уза све то, нису имали ни довољно борбеног искуства, а ни довољно наоружања. Зато је тај успјех бораца Ужичке чете »Радоје Марић«, који се још нису били честито ратнички ни прекалили, био утолико већи.

Ужичка чета је успјела да се пробије у двије колоне, носећи своје рањене другове. Једна колона, с политичким комесаром чете Владаном Росићем, одступила је ка Златибору и стигла у Криву Реку одакле је ухватила везу са Златиборском партизанском четом, а друга, с командиром Слободаном Секулићем, одмах је отишла на резервно зборно мјесто код села Заглавка, а затим на Јелову гору, гдје се касније поново окупила цијела чета. У чету на Јеловој гори вратио се и борац Миленко Бурић Панца, који је већ био »отписан«, јер су другови вјеровали да је погинуо. О томе Војо Бојовић прича:

»Када је дошао на чесму и зачуо прве немачке пуцње, Миленко је видео да се налази у ситуацији из које не може извући живу главу. У тим тренуцима брзо је реаговао и одлучио се да лукавством надмудри Немце. Брзо је свукао одело, сакрио пушку у оближњем травњаку и легао с раширеним рукама низ једну страну, док је немачке колона пролазила изнад њега и није на н> много ни обраћала пажњу, мислећи да је мртав. У тим тренуцима, причао нам је по повратку у чету, било му је најтеже, јер су му мрави улазили у уши, уста и нос, а он није смео ни да мрдне. Тек пошто су немачки војници прошли, он се подигао, узео пушку и почео да се повлачи. Међутим, после неколико тренутака наишао је један жандар - Арнаут и Миленко га убије, а други Арнаут, који је био заостао иза свога друга викне: 'Попарине пуцај', мислећи да његов друг пуца. Миленко сачека и другог жандара, те и њега ликвидира и тако дође у Јелову гору, у чету, и донесе две пушке и муници-ЈУ-«

Овом је борбом Ужичка чета »Радоје Марић« на пракси показала да су све приче о непобједивости њемачке оружане силе обична пропаганда. Све

[58] Дојчило Митровић, *Западна Србија 1941,* Нолит, Београд, 1975, стр. 134.

шири размах оружаног устанка у ужичком крају окупатор није био кадар да угуши својим снагама и снагама домаћег издајничког апарата, већ је био приморан да доведе са Косова и неколико стотина албанских фашиста, одјевених, узгред речено, у жандармеријске униформе бивше Краљевине Југославије, али наоружаних њемачким оружјем. Но ни та му помоћ није била довољна да спријечи ширење народноослободилачке борбе у овом крају.

Нијемци су предузимали не само акције чишћења терена помоћу потјерних одреда својих оружаних снага већ и разне друге мјере тешке одмазде, чинећи при том све што наоружани људи злочиначких побуда могу смислити да би искалили свој бијес над ненаоружаним народом. Али успјеха у томе нису имали, циљ нису постигли. Напротив!

Поводом ове борбе је Штаб Ужичког партизанског одреда упутио народу ужичког краја летак у коме се каже:

»Осамнаести август остаће у сећању сваком Ужичанину као дан прве победеужичких партизана над немачким крволоцима, арнаутским зверовима и жандарским слугама. На дрежничкој Градини водила се прва велика битка. Док су снаге непријатеља биле наоружане тешким митраљезима и топовима, са преко 500 Немаца, Арнаута и жандара, један део Одреда од 45 људи задао је пораз непријатељу - преко двадесет мртвих и доста рањених.

Куцнуо је час кад сви треба да станемо раме уз раме у борбу против немачким фашистичких зликоваца и петоколонашких изрода. Сви до једног у борбу да очистимо нашу лепу земљу од немачких крволока«.[59]

Данас, када нас дијеле готово четири деценије од историјске 1941. и од догађаја који су је испуњавали, потребно је, не само због борбе на дрежничкој Градини, у којој је Слободан Секулић тако успјешно командовао својом четом и окупатору нанио тешке губитке, већ и због саме личности тог храброг командира, казати о њему нешто више.

Слободан Секулић, поручник бивше југословенске војске, командир чете, а касније командант Ужичког батаљона, рођен је 1915. године у Крчагову, крај Ужица. Отац му је погинуо у првом свјетском рату, па је Слободана одгајила самохрана мајка. Гимназију је учио у Ужицу. Био је бистар, надарен и вриједан ђак.

Познавали смо се из дјетињства. Послије завршеног четвртог разреда гимназије, животни путеви су нам се разишли. Он је отишао у Војну академију, а затим је као потпоручник дошао у Ужице на службу. Често смо се виђали и састајали. Не знам колико је био задовољан изабраним позивом, али знам да је униформу волио и рекао бих да је њоме био одушевљен. По природи честит и поштен, упознавши прилике које су владале у ондашњем друштву - протекционаштво, каријеризам, трулост режима и друге слабости, почео је све више презирати такав систем.

Послије доиста срамне капитулације краљевске војске, нашао се код своје куће у Севојну. Када су у његову кућу 1941. дошли Желимир Бурић и Алекса Дејовић да га позову као професионалног војника у партизане, без много двоумљења је пристао. У рату се истицао храброшћу и командантском умјешношћу, али је ништа мање све плијенио својим патриотским и смишљеним говорима, у којима је разобличавао краљевску владу која је побјегла у Лондон и ватрено позивао народ у борбу против окупатора. Пошто је био рањен при повлачењу из Ужица, на превару је ухваћен у Л>убишу од

[59] ***Зборник НОР-а,*** том I, кн>. 2, бр. док. 25.

четника, затим је био затворен у ужичком затвору и на крају је у Бањичком логору у Београду стријељан 9. марта 1942. године.

Божа Лазаревић, родом из Кремне, који је као заробљени партизан био у логору на Бањици у вријеме када је и Секулић био затворен, живо се сјећа држања тог храброг и поносног партизанског командира и команданта. Поручник Секулић је, каже Лазаревић, умро храбро и достројанствено, а његов свијетли лик остао је ничим неукаљан.

Злочиначка одмазда у Косјерићу

У дневном извјештају њемачког заповједника оружане силе за Југоисток од 10. августа 1941. стоји:

»У Ужицу је пуковник фон Штокхаузен у циљу репресалија наредио да се због препада на намачког полицијског шофера стрељају Срби у непосредној близини места препада. Полицијска чета довела је из околних места 81 Србина и присилила српске жандаре да их стрељају«.[60]

За њемачке војнике су, ето, Срби били само број, а не живи људи, очеви породица, синови отети од својих родитеља.

Пуковник Штокхаузен, командант фелдкомандантуре у Ужицу, упутио је Србима ужичког краја, прије овог свог злочина, 25. јула 1941, проглас у коме им је поручио:

»Српски народе!... Иди својим мирним послом, држи се реда и мира, имај повереља у немачке војне власти и према српској управи .. .«[61]

А само три дана касније Нијемци су упадали у домове грађана који су мирно обављали своје послове, хватали их и без саслушања изводили и стријељали. Злочине над недужним људима чинили су с намјером да застраше становништво како би устанике одвојили од народа и онда их лакше уништили. У ствари, чинили су то из страха. Нису се у нашој земљи осјећали сигурним, поготову не у крају у којем им је и априлских дана 1941. године био приређен »посебан« дочек. А сада је ту и оружани устанак примао све шире размјере.

На превоју Буковима, на путу Ваљево - Ужице, 18. јула је извршен напад на војни аутомобил команданта 724. пјешадијског пука; у аутомобилу се налазио њемачки генерал фон Лонча и један официр. Нијемци су одмах довели своју полицијску јединицу, чији се командант звао Брике, и смјестили је у селу Ражани, код Косјерића. Она је испитала цио случај. И тадашњи министар (комесар) унутрашњих дјела Србије Милан Аћимовић, да би се додворио својим господарима, дошао је на лице мјеста. Нијемци тада нису вршили репресалије за овај случај, већ су то - како наводе у свом извјештају - учинили у времену између 15. и 19. септембра, када су, наводно, попалили куће у селу код Кадињаче. И, како тврде у свом извјештају, тада су такође стријељали 207, а објесили 4 комуниста. Међутим, они су тих дана заиста упали у село Дупце и засеоке Штитаре и Босиће. То је била реакција на напад Рачанске партизанске чете на Бајину Башту. Чини нам се да им подаци о броју убијених л>уди нису ни издалека тачни. Неколико дана након овог напада на њемачког генерала на Буковима, пред вече 25. јула, дошла су из Ужица два њемачка полицајца на мотоциклу и преноћила у селу Ражани. Сутрадан, око 4 часа, кренули су ка Ваљеву. Истог дана су Нијемци у Ражани сазнали да ова патрола није стигла до Ваљева. ПошлЛ су да их траже. Прешли су Бу-

[60] *Зборник НОР-а,* том I, књ. 1, бр. док. 126.
[61] *Зборник НОР-а,* том I, књ. 2, бр. док. 113.

кове и сишли у село Подбукове до Јеринића кафане, али нису ништа нашли. Сутрадан су поново пошли да претражују шуму и на мјесту на којем је сада гробље стрељаних нађена је пушка, а с десне стране је био један убијени њемачки војник и мотоцикл, док другог нису нашли. Овај други се звао наредник Шмит, иначе трговачки помоћник из Вормса. Заробиле су га јединице Ваљевског партизанског одреда, које су ту акцију и извеле.

Изјутра 28. јула у Косјерић су упала три камиона пуна њемачких војника. Њима је командовао поручник Тин. Одмах су почели купити све одрасле мушкарце. Изводили су опанчаре из радњи, трговце из продавница, људе из кафана и кућа. Купили су гдје су кога затекли и постројавали пред жандармеријском станицом. Арута група је хапсила л>уде по засеоцима села Мрчића. Чак су узимале косце с њива. Покупили су и рабације које су по позиву дошле на кулук да за потребе Нијемаца оправљају друм. Тако су откоси остали недовршени, а упрегнути волови су лутали без домаћина. Ухваћене су повели на Букове. Али им овај број није био довољан. Поново су упали у Косјерић и похватали људе који су успјели да избегну први налет, па су се, сматрајући да је опасност прошла, вратили својим кућама.

Одвели су их од вароши петнаест километара. Није било важно што то нису људи из близине мјеста гдје се десио догађај и што нису имали никакве кривице. Окупатору је био важан само број.

Њемачки поручник Тин је командовао: »Нишани! Пали!«

Везани, беспомоћни л>уди су достојно умирали, неки са клетвом на уснама. Међу стрељанима је било и дјеце и чобана са Букова.

Среско начелство у Косјерићу је у свом акту Банској управи број 1857 од 20. августа 1941. навело »да су већином похватани и стрељани мирни, поштени и лојални грађани овога среза, и то поглавито храниоци својих породица, а који су похватани од стране немачке војске када су сви били на својим пословима«. На списку стрељаних наведено је њих 49 сиромашног стања од 81 колико их је свега било.

Сахрана оволиког броја људи трајала је читав дан. Нијемци нису дали родбини да приђе. Жандари су некако допустили Невени Марковић, из села Мрчића, да присуствује сахрани али - да не кука. Тако, »док сам сина завијала у чаршав и ћилим, нисам ни сузе пустила«, прича ова јуначка мајка.

Послије тог злочина њемачки командант у Ражани обавијестио је предсједника општине у селу: »Ми смо свој задатак извршили«.

Задатак!?

Читав тај догађај, пишу Нијемци у свом извјештају, имао је у Београду као посљедицу малу, пролазну министарску кризу. Али је зато имао већих посљедица по њих него што су мислили. Отпор народа овога краја није због тог тешког злочина опао или ослабио, већ је, штавише, јачао и растао, бивао све већи, жешћи, тврдокорнији."

[62] Још 16. маја 1941, у наређењу њемачког Војног заповједника Србије комесару унутрашњих послова Аћимовићеве »владе«, између осталог је наведено: »Као одговорни командант за подручје њемач1$ог Рајха, нисам вољан пустити да прође без одмазде ни најмањи акт саботаже, и ја ћу из тога разлога наступити најбезобзирнијим средствима, још од самог почетка против таквих појава« *(Зборник НОР-а,* том XII, књ. 1, бр. док. 52).

Команда Абвера, извјештавајући 31. јула 1941. Команду Југоистока о расположењу становништва у Србији, истиче сумњу »да ће стрељањем спријечити понављање аката саботаже« (*Зборник НОР-а,* том XII, књ. 1, бр. док. 95). Иста команда, дајући пресјек устаничког покрета у Србији, наводи да »мјере одмазде, на примјер, велико стрељање 81 случајно сакупљене особе, нису довеле до смирења или застрашености« (*Зборник НОР-а,* том XII, књ. 1, бр. док. 105).

Ситуација код Ужичког одреда крајем августа

Прошавши кроз прве организационе тешкоће, Ужички одред је за непун МЈесец дана од свог формирања постао стварна војничка снага. Бројно стање и ударна моћ Одреда су расли из дана у дан упркос свим покушајима њемачког окупатора и домаћих издајника да потјерним одредима разбију његове јединице или злочинима заплаше становништво. Они не само што нису разбили Одред него је он, напротив, стално растао и све више хватао коријена у народним масама, које су са све већим симпатијама гледале на његове акције.

Како су њемачки окупатори оцјењивали тада ситуацију у Србији и ужичком округу, као саставном дијелу тог цјеловитог војишног простора, види се из изјаве шефа Управног штаба њемачког команданта за Србију генерала дра Харолда Турнера, који каже:

»Позиције партизана у шумама су такве да је тако рећи немогуће погодити их у срце: не помаже ни појачана пропаганда, која говори о томе да бољшевицима иде на фронту рђаво. Добијамо утисак да ни вест о капитулацији СССР-а не би довела до капитулације ових бандита, који су жилави као ђаволи. Осим тога, њихова организација је изврсна. Она би могла бити класичан пример најбоље тајне организације«.[63]

Узалуд је Дражa Михаиловић у/гуђивао своје официре с Равне горе да по селима увјеравају народ овога краја како још није вријеме за борбу против окупатора, него да треба да се уписује у четничке јединице и да чека њихов позив. Узалуд је и предсједник избјегличке краљевске владе у Лондону генерал Душан Симовић у говору преко Радио-Лондона 12. августа 1941. савјетовао Србима да чекају и уздржавају се »од искушења и пренагљених поступака«. Међутим, народ је слушао ријеч партизана. Он је и желио и хтио борбу против окупатора. То се види и из извјештаја Окружног комитета КПЈ за округ ужички од 23. августа 1941, у којем стоји да је Одред тих дана имао шест чета са укупно 267 другова.[64]

Активним дејством својих чета, Ужички одред је током августа успио да у свим сеоским општинама потпуно разбије стари, ненародни апарат власти. То је постигнуто паљењем општинских архива и забраном рада општинама, а још више разоружавањем жандармеријских станица или њиховим протјеривањем у већа мјеста. Команде чета су у то вријеме развиле и велику политичку активност. Држале су јавне зборове по селима, објашњавале народу ситуацију и мобилисале га у оружаној борби против окупатора и квислинга. Таквим дјеловањем истргнута је испод утицаја окупатора, сем града Ужица и среских мјеста, цијела територија ужичког округа

Истина, окупаторске трупе су заједно са жандарима покушале да у неколико наврата изненадним испадима спријече овакав борбени замах и политички Ужичког партизанског одреда, али су се све те њихове акције завршавале неуспјехом. Једино дио округа источно од комуникације Пожега - Каран - Косјерић - Букови партизанске јединице нису довољно посјећивале, због чега се и десило да утицај четника с Равне горе на тој територији буде нешто већи. Да је активност Ужичког одреда у августу била знатна, видимо и из заплијењених жандармеријских докумената, на примјер:

" Јосип Броз Тито, *Реферат на V конгресу КПЈ, V конгрес,* Стенографске белешке, стр. 67.
[64] *Зборник НОР-а,* том I, књ. 2, стр. 78.

»28. августа - непозната лица покушала су да сруше мост између Овчар Бање и Јелен Дола ... пруга покварена у дужини од 30 метара.

Пожега: нападнуте општине - Горњодобрињска и Јежевичка.

Б. Башта: нападнуте општине - Дубска и Рогатичка.

Чајетина: нападнута општина Семегњевска.

Косјерић: нападнута општина Годечевска.

Ужице: Чајетина, исечене тт линије. Ужице: Б. Башта, исечене тт линије.«[65]

Навели смо само неке извјештаје од тога дана, а њима су слични и сви остали из тога периода.

Све чете Ужичког одреда биле су у овом раздобљу врло активне, па и оне које су касније формиране, као Црногорска и Златиборска, или чете са територије на којој су борбене акције почеле нешто касније, као у моравичком срезу. Оне су с појачаном активношћу постигле изразито добре успјехе, те се ситуација на њиховом подручју није битно разликовала од оне на осталом дијелу територије ужичког округа.

»Наше чете«, стоји у извјештају који је Штаб Ужичког одреда 22. августа 1941. упутио Покрајинском комитету КПЈ за Србију, »иако још нису постигле ону брзину рада, искоришћавање сваког минута за борбу, - ипак не леже више без акција по горама. Наше чете сада знају који су им главни задаци и све смелије задају све теже ударце непријатељу.«[66]

Ипак је Штаб Одреда, у извјештају који је Главном штабу за Србију упутио 23. августа 1941, посебно истакао рад Рачанске партизанске чете:

»Штаб чете је добар и омиљен, нарочито командир. Ова чета је до сада показала најбоље резултате у нашем одреду.

Штаб Одреда је похвалио Рачанску чету и предлаже је Главном штабу за похвалу«.[67]

Већ смо истакли да су се и остале чете Ужичког одреда показале током августа као способни борбени колективи који су извели низ успјешних оружаних и других акција. То су биле дисциплиноване и војно већ сређене јединице, иако су, углавном, биле састављене од омладинаца који нису служили кадровски рок у бившој југословенској војсци, те им је до ступањау партизанске чете војни позив био готово непознат. Да је то тачно, видимо и из књиге Записа Родољуба Чолаковића, тада члана Главног штаба партизанских одреда Србије, који је приликом обиласка Ариљске чете, првих дана септембра, записао:

»У Ариљској чети било је око 80 момака. Командир је био бивши судски приправник Вујовић, а политички комесар Чоловић. Пријатно сам се изненадио кад сам видио да су готов сви борци били обучени у добра војничка одијела бивше југословенске војске. Стево ми је објаснио да су одијела заплијенили приликом акције на Ариље. Сви су борци имали нове пушке које су покупили од народа тог краја. Оне су у данима капитулације лежале тако ређи на улицама у Ариљу. Сељаци су узимали оружје и носили га кућама, а сада се њиме наоружала чета. Стево је испразнио своју кућу, смјестио породицу код родбине у селу, а кућу претворио у касарну. У једном собичку смјештена је Команда чете и радио-апарат, а у осталим трима собама спа-

[65] Извјештаји жандармеријских станица у Пожеги, Чајетини, Бајиној Башти, Ужицу и Косјерићу од 28. августа 1941. Команди жандармерије за округ ужички (Архив ВИИ, кут. 52, бр. рег. 4/1-33 и кут. 35а бр. рег. 124).

[66] *Зборник НОР-а,* том I, кн>. 2, стр. 49.

[67] ***Зборник НОР-а,*** том I, кк>. 2, бр. док. 11.

вали су војници на слами разастртој по патосу и покривеној новим војничким ћебадима. У дворишту је био војнички казан на којем су се хранили сви: и Команда чете и борци. Храну су давали и сељацима. Живот у чети је био веома добро организован. Свако јутро чета се постројавала у дворишту. Командир и комесар прегледали су оружје бораца, распоређивали борце на дужност, саопштавали новости, изрицали похвале или укоре. Војничка вјежба и политички часови обавезно су улазили у распоред сваког дана, осим када је чета била у покрету. Команда чете штампала је на шапирографу радио-вијести и дијелила их народу не само тога него и осталих седа, куда су их носили одређени курири«.[68]

се борци обучавали и калили. Пруге су кидане оскудним средствима: железничке шине су одшрафљиване »француским кључевима«, скретнице на разне начине ломљене, а мостови потпаљивани бензином, сламом или грађем. Тек касније су та средства обогаћена набавком експлозива, нагазних мина и авионских бомби. Наравно уз бомбе и експлозив, за рушење су коришћене и разне алатке, претежно сељачке, нађене на лицу мјеста. Додуше, многи минирани објекти у почетку нијесу могли бити јаче оштећени због мале количине експлозива и нестручног постављања.

Таква је, углавном, била ситуација код јединица Ужичког партизанског одреда крајем августа 1941. године, послије првих оружаних акција и успјеха овог одреда у борби против њемачког окупатора, његових домаћих савезника и окупационо-квислиншке власти.

[68] Родољуб Чолаковић, *Записи из ослободиланког рата,* Београд, 1956 књ. I, стр. 204.

САВЈЕТОВАЊЕ У ГОРОБИЉУ И ДЕЈСТВА ОДРЕДА ДО ОСЛОБОБЕЊА УЖИЦА

Политбиро ЦК КПЈ је у Београду израдио читав >1шн развитка партизанских операција у Србији и план за стварање слободне територије у западној Србији, као базе за успјешније руковођење и развијање цјелокупне оружане борбе у Југославији.

ТИТО

1. ГОРОБИЉСКО САВЈЕТОВАЊЕ

ОРУЖАНИ устанак је захватио читаву Југославију, пламтио је и у Србији. До средине августа 1941. Србија је већ имала 21 наоружан и добро организован партизански одред. Сви су они, упркос појачаним полицијским мјерама, рацијама, одмаздама, вјешањима и стријељањима, које је спроводио окупатор, изводили успјешне акције, онако како је било испланирано и организовано. Илегалци су у градовима уништавали непријатељске војнике, полицајце, агенте и провокаторе, изводили велики број саботажа и диверзија. Устанак је уздрмао цјелокупан окупациони апарат, пореметио све његове планове о мирној експлоатацији природног и људског потенцијала Србије. Присилио је окупатора на другачији однос и мијењање курса према српском народу. Пошто су се увјерили да само полицијским мјерама одмазде и потјерним одредима не могу спријечити ослободилачку борбу која се ширила, њемачка Врховна команда на Југоистоку и команда у Србији већ у августу су тражиле од Врховне команде оружане силе у Берлину и Хитлера лично да у Југославију, а посебно у Србију, хитно упуте војна појачања.

танка у цијелој Србији. Када су, најзад, увидјеле да су Аћимовићев такозвани Савег комесара и његови жандармеријски пукови, чете и одреди немоћни да се одупру партизанским нападима, њемачке окупационе власти у Србији, на иницијативу опуномоћеника Министарства иностраних послова њемачког Рајха у Београду Феликса Бенцлера, одлучиле су да распусте комесарску управу Милана Аћимовића и у Србији образују квислиншку »владу народног спаса« која би имала већи ауторитет него што га је имао Савет комесара, затим и привид аутономије и националне концентрације (наравно грађанске), а у исто вријеме и војску, полицију и жандармерију које би се с већим успјехом бориле против партизанских одреда. Тако је 29. августа 1941. у њемачкој команди Србије објављено да је инаугурисана влада Милана Недића, армијског генерала и министра војске бивше Краљевине Југославије. Чланови те владе (поред Недића још 12 министара) били су Љотићевци и други фашисти и издајници.

Четири дана по формирању квислиншке владе у Србији, 3. септембра 1941. у *Бштену* Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда, под насловом: »Још једна издајничка марионетска влада«, врховни командант друг Тито је писао:

»Двадесет и деветог августа, након дугих и тешких порођајних болова, генерал фон Данкелман, врховни заповједник њемачких разбојничких банди у Србији, родио је једно мало шугаво недоношче, коме је - по Хитлеровој жељи - дао име: влада Када је ово недоношче угледало свијет, божји, потресда се земља. Но без шале, 29. августа, у 6 сати и 41 минуту, потресла се земља

(алудира се на земљотрес који се, 30. августа 1941. десио у Београду - прим. Н. Л>.), и када су препАашени Београђани излетјели напоље, видјели су да је народна пословица: »Тресла се гора, родио се миш« - потврђена стварном чињеницом.

Прича се да је најновије чедо лудога Хитлера у длаку слично Квислингу, Хитлеровом новорођенчету у Норвешкој. Мајка фон Данкелман остала је у животу, али биће несрећна због тога што ће морати да стално храни своје чедо вјештачки, да би остало у животу.

Стварање марионетске владе у Србији показало је да је Хитлеру коначно пошло за руком да нађе неколико ропских издајица из редова српских генерала и петоколонаша, који су тиме доказали да су способни не само да непријатељу продају државне тајне и планове, као што су то чинили прије пропасти Југославије, него и да преузму улогу крвника над народом, у интересу њемачких фашистичких окупатора. Стварање те издајничке владе доказује и то да су њемачки окупатори, усљед отпора народа и јуначке борбе партизанских одреда, доживљавали пораз у Србији. Окупатори нису успјели да изиђу на крај са партизанским одредима, и зато су сада купили ово пар изрода да помоћу њих организују братоубилачки рат у Србији.

Ствар је врло јасна - њемачки фашистички освајачи, вјерни својим злочиначким начелима, раде на томе да се српски народ сам међусобно истребљује. Најприје су хтјели завадити Србе, Хрвате и остале народе Југославије да би се међу собом клали, а сада настоје завадити српски народ да би га на тај начин лакше покорили« - писао је друг Тито.

И даље:

»Ко су ти л>уди који данас састављају владу? Генерал Недић је познати корупционаш и издајник, који је већ одавно потајно шуровао са Нијемцима, који је, заједно са Љотићем, некада припремао пуч и због тога одлетео са свог положаја. Ко је Аћимовић? Аћимовић је познати полицијски крволок, њемачки шпијун који је, као управник града Београда, држао у полицијској згради тајну емисиону радио-станицу, у њемачкој служби. Он је, са читавом бандом шпијуна, био откривен у главњачи и смијењен с положаја. Ништа нису бољи ни остали њихови компањони у данашњој влади. И њемачки окупатори се надају да ће у тим изродима наћи оружје способно за гушење народног отпора у Србији«.

Њемачка управа је одобрила Недићу да образује посебне војне одреде такозване српске оружане силе, чији ће главни задатак бити да помогну окупатору да угуши оружани устанак и да у Србији заведу ред и мир, а у исто вријеме је Димитрију Аотићу, односно његовом покрету »Збор«, допуштено да ствара партијске фашистичке одреде, које они називају добровољачким одредима. Амбициозни »јак« човек Милан Недић, који се заносио идејом да постане »отац« Србије, избацио је паролу »Срби, на откуп!« Још је обећао да ће запослити све оне који сарађују са његовом влашћу, да ће такве снабдијевати намирницама и другим потребама, а такође да ће обезбиједити дотурање артикала у села која су мирна и која пружају отпор устаницима.

Била је то још једна издаја народа, био је то још један издајнички чин српске буржоазије и представника највиших кругова бивше краљевске југословенске војске.

Појава Недићеве владе није, међутим, збунила и забринула народне борце, нити је зауставила полет ослободилачке борбе. Захваљујући успјесима које су партизанске чете постизале на терену ужичког округа, било је

омогућено да се одржи војно-политичко савјетовање руководилаца оружаног устанка у ужичком крају. То је било 6. септембра, а по извјесним тврђењима, између 7. и 10. септембра 1941. у селу Горобиљу, близу Пожеге, крај ријеке Бетине.

Покрајински комитет КПЈ за Србију и Главни штаб НОП одреда Србије сазвали су савјетовање Окружног комитета КПЈ за округ ужички и Штаба Ужичког Одреда ради наименовања новог Штаба Одреда и преношења директиве друга Тита о стварању слободне територије. Ужички Комитет и ИЈтаб Одреда су то искористили за шире савјетовање са командама чета. Требало је размотрити и анализирати стање устаничке активности и резултате војно-политичког дјеловања Ужичког одреда, а такође измијењати искуства. Окружни комитет и Штаб Одреда су, свакако, увиђали да Одред бројно расте и да је његова снага таква да допушта прелазак и на оружане акције већег обима. Требало је извјесне чете покренути и подстаћи како би дјеловале с више полета, јер је у активности појединих команди чета било неједнаког залагања и неједнаких резултата.

Савјетовању је присуствовао Родољуб Чолаковић, члан Главног штаба НОП одреда за Србију. Он је најприје обишао Чачански партизански одред, а одатле је дошао да Ужичком партизанском одреду пренесе директиве врховног команданта друга Тита о стварању слободне територије на подручју западне Србије. Присуство савјетовању друга Чолаковића је добродошло Ужичком одреду. Значајно је било и то што је на овакав начин пренесена директива друга Тита свим командама чета одједном, те су се њихови представници могли с овог састанка вратити у јединице са потпуно јасним и прецизним задатком који њихове јединице очекује.

Прво је, испод куће Милуна и Јованке Зечевића, Родољуб Чолаковић одржао састанак са члановима Окружног комитета КПЈ за Ужице. Присутни су били: секретар Комитета Желимир Бурић и чланови Милинко Кушић, Слободан Пенезић, Добривоје Видић, Стеван Чоловић и Вукола Дабић. Савјетовању је присуствовао и политички комесар Чачанског партизанског одреда Ратко Митровић, јер је требало координирати офанзивна дејства ова два сусједна партизанска одреда, а такође и искусни револуционар Л>убомир Мићић. Присутни су најприје упознати с директивом о стварању слободне територије..

Непотпуни Штаб Ужичког одреда није, као такав, био способан да оствари тај врло важни задатак, те се пришло његовој попуни. Послије дуже дискусије сложили су се да командант Одреда буде Душан Јерковић, командир Рачанске партизанске чете, који се као храбар и способан војни руководилац већ био истакао у борбама. Под руководством Душана Јерковића и политичког комесара Душана Вишића Рачанска чета је у том раздобљу постигла знатне резултате. За замјеника политичког комесара Одреда одређен је Слободан Пенезић Крцун, студент.

Слободан Пенезић Крцун је рођен 2. јула 1918, године у Ужицу. У свом родном мјесту је и завршио основну школу и гимназију. Послије положене матуре уписао се на Пољопривредни факултет у Земуну. Већ као ученик је припадао напредном омладинском покрету, а сада се, на факултету, укључио у студентски покрет и посветио партијском раду. У Комунистичку партију Југославије примљен је 1939. године. Почетком 1940. постао је секретар партијског бироа у Земуну и члан Универзитетског комитета СКОЈ-а, а нешто касније, исте године, и члан Покрајинског комитета СКОЈ-а за Срби-

ју. Априлски рат га је затекао у Београду, али убрзо, по задатку Партије, одлази у Ужице, гдје ради на припреми устанка у златиборском срезу.

• Са Крцуном сам се срео неколико пута прије стварања Одреда, а доцније, приликом повлачења из Ужица, нашли смо се у селу Радојињи. Сваки сусрет с њим био ми је изузетно драг. Док бисмо се са сјетом подсјећали на Ужиде и другове, од којих су многи погинули, на Крцуновом лицу се смјењивао онај његов карактеристични смијешак и грч туге.

Послије одласка другарице Цане Бабовић из 2. пролетерске бригаде, Крцун је постављен за замјеника комесара бригаде. Од тада смо много времена проводили заједно. То је била прилика да га још боље упознам. Сви ми - комунисти и скојевци - и нехотице смо прихватали понашање друга Крцуна као наше сопствено. Било је у том односу између Крцуна и бораца оне психолошке идентификације с њим, његовим понашањем, његовом личношћу коју смо толико цијенили. Својом мудром ријечју, скромним и једноставним држањем освајао је људе.

Крцун је живис за револуцију и остао јој је вјеран до краја живота. Био је строг према себи и другима. У његовом односу према људима постоји одређена дијалектичност понашања. Људима је вјеровао, волео их, много је од њих тражио, али их је исто тако много цијенио и поштовао. Била је то дубоко социјална и хумана личност. Туђе слабости и грешке биле су и његове, и он их је на себи својствен начин преживљавао. Слабости је толерисао само до извјесних граница, никад није био опортуниста ни колебљивац. У вријеме када су појединци посустајали, он се није дао савијати. Увијек је био храбар и постојан. Никад није малаксао v борби за високе идеале. Крцун је био специфичан лик револуционара и народног борца.

Једном речју, била је то јака и снажна личност наше револуције. Револуција је, уосталом, такве л>уде и стварала, а они су, опет, револуцију носили и даље покретали.

Такав је био и остао - неустрашив, досљедан, истрајан до своје смрти - Слободан Пенезић Крцун.

За замјеника команданта Одреда одређен је Вукола Дабић, радник, који се у Ужицу истицао револуционарним радом у предратном периоду, због чега је био често затваран од полиције и осуђиван на робију. Политички комесар Одреда и даље је остао Милинко Кушић.

Милинко Кушић је рођен 8. априла 1912. године у Свештици, код Ивањице; рано је остао без родитеља, који су погинули у првом свјетском рату. Гимназију је учио у Ивањици и Чачку. Истицао се високом интелигенцијом и способношћу за писање и литерарно казивање. Као ученику VII разреда чачанске гимназије на конкурсу међународне организације »Фидак« у Паризу 1930. припала му је златна медаља (прво мјесто) за најбоље обрађену тему »Шта мислите о миру и како замишљате срећу коју он пружа човјечанству«. На конкурсу су учествовали многи гимназијалци из Југославије и других земаља свијета. Послије завршетка средње школе одлази у Београд да студира филозофију и право.

У политички живот је ступио врло рано и као студент се истакао изузетном актнвношћу на Београдском универзитету. Као један од руководилаца Уједињене студентске омладине, због своје активности, ухапшен је 1939. и осуђен на годину дана затвора. Казну је издржао у мариборском затвору, гдје се упознао с већкм бројем комуниста који су, такође, издржавали временске казне због своје политичке активности. Послије ове казне живот Милинка Кушића кренуо је путевима многих других револуционара, а то је

значило: нове осуде и робијања, нова мучења и све друге недаће и притисци који су требали да сломе слободарски дух и понос овог младог човјека.

Наоружан знањем и искуством у борби против ненародног режима Краљевине Југославије, 1941. године био је један од главних организатора оружаног устанка у ужичком крају.

Са Кушићем сам се први пут срео у логору Ужичке чете »Радоје Марић« на Татинцу 1941. године, када сам тамо дошао на састанак. Међу познатим Ужичанима видио сам једног младог човјека који се по много чему издвајао од осталих. Живих покрета, продорних и, рекао бих, испитивачких очију, реаговао је врло брзо. Након неколико измијењених ријечи нашли смо додирне тачке и заједнички језик.

Слиједећи наш сусрет био је у ослобођеном Ужицу. Имао сам, такође, прилике да слушам његове ватрене говоре, који су били не само садржајни већ и мобилизаторски, увијек с позивом на акцију. То је она врста говора који се памте, који подстичу и буде у човјеку многа племенита осјећања. Отуда моја жеља да га боље упознам и више о њему сазнам никако није била случајна. Био је то човјек који је у оружану борбу ушао као зрео и искусан руководилац, као већ освједочени борац за ствар радничке класе, човјек иза кога је стајала богата револуционарна прошлост.

Слиједеће моје виђење са Кушићем било је у Фочи, фебруара 1942, када је дошао да реферише другу Титу о повлачењу наших јединица из Санџака у подручје Чајнича. Од њега сам сазнао да је друг Тито одлучио да од пристиглих србијанских партизанских батаљона, међу којима су били и два батаљона Ужичког одреда, формира 2. пролетерску бригаду. Говорио ми је, том приликом, о саставу Штаба 2. бригаде, о људима који ће ући у Штаб бригаде, говорио је лијепо и топло, а нарочито о другарици Спасенији Цани Бабовић, која је била постављена за замјеника политичког комесара бригаде.

Друг Кушић је касније, августа 1942, код Купреса, био постављен за команданта 1. крајишке бригаде и тада смо се растали.

Била је то изузетна личност наше револуције, особа коју су красиле, прије свега, дивне људске врлине. Волио је људе и знао је да их осваја интелигенцијом, храброшћу и скупином других особина које, по правилу, људи воле и цијене. Као руководилац се одликовао смислом за организованост и дисциплину, а импоновали су му чврсти и храбри ратници.

Не сјећам се гдје сам се тачно налазио када сам чуо за смрт Милинка Кушића. Било је то негдје у почетку битке на Арини 1943. године. Као политички комесар 4. ударне (крајишке) дивизије разболио се од пјегавог тифуса. Када се разболио оружје му није одузето. Висило је окачено на зиду изнад његове постеље. У агонији је извршио самоубиство у подгрмечком селу Мајкић Јапри, у кући Паје Џакуле, 24. марта 1943. године. Сахрањен је на гробљу у Мајкића Јапри уз скромне војне почасти.

Иако је губитак сваког друга био болан, његова смрт ми је изузетно тешко пала, јер сам знао да смо изгубили човјека који је за револуцију веома много значио.

У Штаб Одреда је узет и Љубомир Мићић, земљорадник из Горобиља, као етари, искусни револуционар и човјек врло угледан у цијелом ужичком крају.

Послије савјетовања Окружног комитета, истог дана увече је у кући Милуна Зечевића (а по извјесним подацима у кући Божа Мићића), одржан састанак којем су, поред чланова Штаба Одреда и Окружног комитета Пар-

тије, присуствовали и Душан Јерковић, нови к-омандант Одреда, и представници чета: Слободан Секулић, Љубомир Мићић, Милисав Вујовић, Мита Игумановић и други.

Чолаковић је тада рекао да су Централни комитет КПЈ и Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије, разматрајући развој оружаног устанка у нашој земљи, а посебно у овом крају, оцијенили да је могуће створити слободну територију већег обима у сливу Западне Мораве.

Одмах послије напада нацистичке Њемачке на Совјетски Савез неки другови у руководству КПЈ су претпосгављали да ће СССР брзо побиједити, те је, у складу с тим, било пожељно да та прва слободна територија, која би послужила као основа за успјешан развој оружаног устанка, буде што ближе Совјетског Савеза, па се најприје помишљало на Хомоље и источни дио Србије. Али с обзиром на развој операција на совјетско-њемачком фронту, од тога се брзо одустало. Тада је друг Тито одабрао територију западне Србије. Централни комитет КПЈ и друг Тито нису случајно одабрали овај крај за прву већу слободну територију. Врховни командант друг Тито је о томе говорио и на прослави десетогодишњице оружаног устанка у Ужицу 26. септембра 1951. године. Тада је рекао:

»Ми нисмо случајно изабрали овај крај, ми смо то учинили зато што смо били дубоко увјерени да смо дошли у револуционарну средину, у средину у којој народ чврсто стоји на бранику своје независности и своје слободе.«[69]

Друг Тито је одабрао овај крај, како је рекао, и зато »што је то брдски терен и шума, а друго, што је ту борбен елемент и што је било познато да су у том крају л>уди који су сваком окупатору дали јак отпор«.[70]

Географски, ова територија лежи тако да се са ње може руководити оружаном борбом у већем дијелу Србије. И не само Србије! Одатле је могуће повезати се са Санцаком, Црном Гором и Босном и тако утицати на развој оружаног устанка у тим крајевима, а преко њих и у осталим подручјима наше земље. Централни комитет КПЈ је сматрао да су Ужички одред и остали партизански одреди у западној Србији довољно јаки, способни и кадри да ту замисао врховног команданта друга Тита остваре. Зато је Централни комитет КПЈ не само донио одлуку већ је и разрадио план дејства тих јединица како би се та замисао спровела у дјело. Према том плану требало је да сви одреди у дијелу Србије између Дрине и Мораве појачају своју активност, док су одреди који су се нашли на територији предвиђеној да се ослободи, међу којима је био и Ужички одред, имали задатак да усмјере активност ка одређеном оперативном циљу - ослобођењу свих среских мјеста. Требало је, дакле, да Ужички одред ослободи: Бајину Башту, Косјерић, Чајетину, Ариље и Ивањицу, а потом да концентрише све своје снаге и заузме Пожегу и Ужице, у којима је непријатељ држао јаче гарнизоне. Извршењем тога задатка, Ужички одред би допринио остварењу опште замисли - ослобођењу територије у сливу Западне Мораве. Разумије се да се у самом начину спровођења тог офанзивног задатка морало ићи поступно, тј. најприје је требало заузети мање брањена мјеста.

С том директивом и планом Родољуб Чолаковић је упознао другове на овом савјетовању. У својим Записима Чолаковић износи да је на том састанку рекао:

[69] Јосип Броз Тито, *Говори и чланци,* књ. VI, Напријед, Загреб, 1959, стр. 156.

[70] *Србија у рату и револуцији,* Институт за историју радничког покрета Србије - Српска књижевна задруга, Београд, 1976, стр. 84.

»Обавијестио сам другове из Штаба о директиви друга Тита да се западна Србија што прије очисти од окупатора и да се ту створи слободна територија, као и о томе шта је Главни штаб партизанских одреда Србије у том погледу већ учинио. Нагласио сам да ће у тој акцији великих размјера Ужички одред имати да одигра важну улогу: прво, због тога што ће се преко њега моћи успоставити веза са Санџаком и Црном Гором, и друго, што кроз овај крај иде важна њемачка комуникација која повезује Босну и Србију. У вези са планом нашег руководства, Штаб Ужичког одреда треба да омасови своје чете и да се оријентише на чишћење мањих градова овог краја, као што су Бајина Башта, Косјерић, Чајетина, од окупатора и његових помагача. Чишћење Ариља и Ивањице, које је већ било извршено, показује да је то могуће. Послије тога доћи ће на ред Ужичка Пожега и Ужице, које ће Њемци, због жељезничке пруге, упорније бранити, па ће за чишћење тих мјеста бити потребне веће снаге.

Другови из Штаба прихватили су тај план одушевљено. То јасно постављање задатка од стране нашег партијског руководства и указивање на могућности његовог остварења отварали су људима перспективу и будили у њима самопоуздање. Они су јасно видјели да не ратују само они у овим брдима, него да су широм земље у борбу ступиле стотине таквих борбених група које ће у догледно вријеме бити повезане у једну јединствену цјелину, која ће представљати значајну борбену силу против непријатеља. Другови из Штаба су обећали да ће број људства за мјесец дана удвостручити и да ће у истом року очистити све варошице сјеверно и јужно од пруге Ужице - Чачак. Био сам увјерен да они то могу извршти и да ће испунити своје обећање«.[71]

Затим Чолаковић описује људе који су тако спремно дочекали овај тако важни и одговорни задатак и каже:

»Док смо чекали да нам донесу вечеру, посматрао сам ту групу од петнаестак руководилаца једног нашег одреда, те до јуче прогоњене л>уде који су сада, у данима окупације, стали на чело свог народа. Милинко Кушић изашао је из тамнице некако уочи самог рата; Вукола Дабић и Стево Чоловић одсједјели су у тамници по неколико година; Душан Јерковић био је као учитељ сваке године премјештан због свога опозиционог става. Сви су они прошли сурову школу илегалног рада или тамнице, све је њих наша Партија васпитавала да буду спремни на сваку жртву у борби за добро радничке класе и свога народа. Стога су они на позив Партије пошли да организују одреде и да се боре за правду и слободу«.[72]

Чолаковић на крају каже да се увјерио да Одред добро дјелује, али да има неуједначености у погледу активности појединих чета. Да би се извршио тај врло сложени задатак, морао се у свему јединствено заложити цјелокупни састав, нарочито старјешински. Партијској организацији није било тешко мобилисати људе за то, али су пред Штабом Одреда и командама чета стајале немале препреке и тешкоће. У дотадашњим окршајима с Њемцима и квисликзима била су стечена знатна борбена искуства, али сада је, у извршавању ових задатака, требало надмашити собе, јер су се командном саставу наметале велике обавезе у планирању операција и командовању током њиховог извођења.

[71] Родољуб Чолаковић, *Записи из ослобоОилачког рата,* кн>. I, Београд, 1956, стр. 193-194.
[72] Исто, стр. 199-200.

Слободан Пенезић, као један од учесника овог савјетовања, у својим сјећањима је записао:

»Задаци које је пред нас поставио друг 'Роћко' били су следећи: наш одред требало је да заузме сва среска места у округу, да рашчисти општине и жандармеријске станице, да се баци на железничку комуникацију и стегне Ужице и Пожегу са циљем да се заузму. Најпунија активност нашег одреда, по нашем прорачуну, требало је да буде у септембру. Заиста, тако је и било«.[73]

Но ако није било довољно командног искуства за предстојећа дејства, било је довол>но револуционарног одушевљења, које је ионијело и командни и борачки састав у овој нашој првој великој офанзиви.

2 ДЕЈСТВА ОДРЕДА ПОСЛИЈЕ ГОРОБИЉСКОГ САВЈЕТОВАЊА И СТВАРАЊЕ СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

Савјетовање у Горобиљу било је врло значајно за борбену активност Ужичког одреда. Чете, које су у првим акцијама већ стекле борбена искуства, све више се ангажују и у већим нападима на непријатеља. Истовремено оне бројно јачају и припремају се да потпуно протјерају непријатеља из ужичког округа и ослободе ту територију. Међу првим акцијама изведеним послије Савјетовања је поновни упад Рачанске чете у Бајину Башту. Овог пута она је извршила напад на жандармеријску посаду у том мјесту. Будући да су били скупљени из свих жандармеријских станица среза, жандари су сматрали да су сада довољно снажни и кадри да се одупру сваком нападу партизана. Поготову што им је ту, на стотинак метара дал>е, чувала страх једна њемачка јединица.

Око поноћи Рачанска чета је упала у Бајину Башту. Грађани су мирно спавали. Спавали су и жандари и Нијемци. Сви су се тргли из сна када је неколико рафала одјекнуло у тихој љетној ноћи. Изненађени жандари предали су се без отпора. Саопштено им је да они који желе да се боре против окупатора могу приступити чети, а остали ће бити пуштени, с тим да иду својим кућама. Партизанима је приступио само поднаредник Јаков Ловрић, који је касније био добар борац и омиљен у чети. Њега су 1942. године ухватили четници и заклали, атијело су му код Црвене стене, недалеко од Бајине Баште, бацили у Дрину.

У тој акцији заплијењено је 38 пушака, доста муниције и друге опреме. Нијемци се нису усуђивали да помогну својим вјерним слугама - жандарима. Чета се без губитака вратила у логор.

Борба код Вироштака

Вироштак је тјеснац на путу Пожега - Ариље; ту се ријека Моравица једва провлачи између коса код села Вирова, с једне, и Милићева Села, с друге стране. Кроз тај тјеснац уз Моравицу вијуга тврд и добар пут, којим се окупатор служио када би из Пожеге кретао у контролу терена ариљског и моравичког среза, а поготову му је био потребан за извлачење руде антимона из рудника Лисе, код Ивањице.

[75] Архив Народног музеја Титовог Ужица, инв. бр. 221.

Пожешка партизанска чета је прије одласка у акцију у Овчарско-кабларској клисури навратила у село Годовик, гдје су МилинкоКушић и Вукола Дабић одржали најприје партијски састанак с члановима КП, а затим и четну конфернцију. Анализирана су прва борбена искуства и разне врсте активности чете до почетка септембра. Кушић и Дабић су поставили задатак Команди чете да њихова јединица пређе на извођење акција већег обима. А да би се афирмисала код народа, требало је да покрете врши дању, да одржи што више политичких конференција и зборова, те тако повећа и појача додире и везе с народом. Стога је Команда донијела одлуку да подијелц чету у двије групе како би се акцијама обухватио шири дио среза.

Прва група је добила задатак да се послије изведене акције у Овчасрско-кабларској клисури врати према логору и да потом, одатле, попали општинске архиве у селима Рогама, Висибаби и Здравчићима. Поред тога, она је однијела и збринула, ради лијечења, Богомира Караклајића, који је уочи 28. августа био рањен у борби против жандара у Овчарско-кабларској клисури. Након тога је требало да та група контролише пут Пожега - Ариље.

Друга група, која је чинила главнину чете, добила је задатак да попали општинске архиве у селима Глумчу, Средњој Добрињи, Гојној Гори, Каменици, Душковцима и Каленићу. Пошто је дејствовала у сјеверном дијелу среза, на територији гдје је било четника Драже Михаиловића, морала је радити брзо како не би дошла у сукоб с њима. Послије извођења тих акција требало је да се и она врати у логор.

Прва група, коју је предводио командир Велимир Мићић, спалила је општинску архиву у Горобиљу, а дан касније сличну је акцију извела у селу Рогама. Општинску архиву у селу Каленићу спалила је 3. септембра. Том приликом одржан је и митинг с окупљеним народом.

Друга група, коју је предводио политички комесар Аћим Ивановић, 5. септембра уништила је телеграфско-телефонска постројења на жељезничкој станици Јелендола. Истовремено је из касе станице однијела суму од 3.047 динара. Затим је у Аоњој и Средњој Добрињи и Гојној Гори попалила општинске архиве, а онда ноћу између 7. и 8. септембра и општинске архиве у селима Табановићима и Глумчу. Ноћу уочи 11. септембра спалила је општинску архиву у Здравчићима и напала жандаре на мосту у Пожеги, у правцу касарне жандармеријске станице, али је тај напад био одбијен. Пошто је демолирао пошту и спалио архиву у Каменици, овај дио чете се вратио у Годовик. У току ових акција чета није долазила у контакт с четницима Драже Михаиловића, јер се они нијесу нигде појављивали. Народ је наше борце добро примао.

Команда Ужичког одреда, претпостављајући да ће Нијемци реаговати на напад који је извела Ариљска партизанслса чета на Ариље и рудник антимона у Лиси и упутити из Пожеге потјерни одред, наредила је Пожешкој и Ариљској чети да поставе засједу код Вироштака. Планом је било предвиђено да се Нијемци пусте у тјеснац звани Вироштак, да их ту с чела нападне Ариљска чета, а с десне стране Моравице, од села Вирова, дијелови Драгачевске партизанске чете Чачанског одреда и тек када се Нијемци почну повлачити, с леђа би их напала Пожешка чета. Јединице су заузеле погодне положаје и чекале у засједи три дана.

Међутим, Нијемци нису одмах реаговали на акцију Ариљске чете, те је будност код јединица које су биле у засједи попустила. Тако се група бораца из Драгачевске чете повукла 11. септембра, а већ сутрадан, .12. септембра, Нијемци су кренули путем од Пожеге ка Арил>у.

Њемачка колона се састојала од једног аутомобила, у коме су, вјероватно, били официри, и два камиона,[74] у којима су били војници и Недићеви жандари. Пожешка чета је на вријеме примијетила непријатељеву колону и одмах запосјела одређени положај. Ариљска чета, не очекујући напад, одмарала се на једној ливади.

Моторизована колона се полако приближавала. Напријед је био мотоцикл с приколицом, за њим путничка кола, а потом камиони пуни њемачких војника. Кад се колона довољно дубоко увукла у тјеснац, Команда Пожешке чете је промијенила план и самоиницијативно наредила да отпочне напад. Збуњени и изненађени веомајаком и прецизном ватром, не могавши никако да се снађу, Нијемци и жандари су се, збијени тискали уз Моравицу. Настојали су да се спасу бјежећи из камиона, скакали су у Моравицу и крили се по врбацима. Само је понеки стигао да припуца. Њемачко-жандарска колона је била потпуно разбијена. Непријател. се брзо и у паници повукао.

три војника, мада учесници акције помињу 17 мртвих и доста рањених, од којих су сутрадан двојица умрла. Бјежећи Нијемци и жандари су уз пут сељаку Срећку Јоксимовићу запалили шталу, а њега повели са собом у Пожегу.

чете, а нарочито водник-пушкомитраљезац Миленко Никитовић, који је својом прецизном ватром знатно допринио успјеху.

Команда Ужичког партизанског одреда је очекивала да ће окупатор послије пораза код Вироштака поновити напад с јачим снагама. Стога су партизани позвали под оружје све л>уде из околних села. Сутрадан се скупило више од пет стотина мјештана, спремних да заједно с борцима Пожешке и Ариљске чете дочекају непријатеља и спријече сваки његов испад према Ариљу и на територију коју су партизани ослободили и држали под својом контролом.

И стварно, сутрадан су Нијемци изишли из Пожеге са два тенка, неколдеко топова и десетак камиона пјешадије и кренули ка Ариљу и Ивањици. Али овога пута нису превалили ни неколико километара а већ су се зауставили - предомислили су се и вратили у Пожегу. Тако и није дошло до сударa.

Са сељацима који су се добровољно јавили за ову акцију одржан је 14. септембра у Милићевом Селу збор на коме су говорили Милинко Кушић и Азубомир Мићић. Збору је присуствовало око 350 сељака. Окупљеним л>удима је тада речено да иду кућама и када буду позвани да се поново укључе у борбу против фашизма.

Борба код Вироштака је била од великог значаја. Послије овог пораза Нијемце и њихове слуге захватила је паника, па се без већих снага нису усуђивали да излазе из утврђених гарнизона. Та побједа над Нијемцима и жандарима снажно је одјекнула код становништва читаве околине. Прилив нових бораца у јединице и подршка народа партизанским четама у овом крају били су све већи.

[7<] Према сјећању друга Јована Стаматовића у колони је било 5-6 камиона.

[75] Архив ВИИ, кут. 57, бр. рег. 4/2-1.

Дејства осталих чета Ужичког одреда

И остале чете Ужичког партизанског одреда су послије савјетовања у Горобиљу и употпуњавања Штаба Одреда појачале своју активност. Моравичка чета је имала успјеха нарочито у ликвидацији жандармеријских станица. Она се припремала да нападне и Ивањицу, па је ступила у преговоре са четничким командантима да би тај напад заједнички извели. Руководство народноослободилачког покрета у моравичком крају настојало је да са четницима нађе заједнички језик у борби против окупатора. Оно је са четничким командантом Божом Босовићем Јаворским склопило и споразум о заједничким нападима на Ивањицу, Ариље и Пожегу. У име партизана, споразум су 29. августа 1941. потписали Мићо Матовић и Венијамин Маринковић. Међутим, четници су на ријечима пристајали да се изведу ове акције, али су с нападом одуговлачили. У ствари, они су већ одраније били повезани с Нијемцима преко појединих богатих људи из Ивањице, а самозвани војвода Јаворски је од првог дана устанка, који су запалили партизани, имао непомирљив непријатељски став према народноослободилачком покрету. Тако су Нијемци од четника и сазнали за план^Лоравичке чете да нападне Ивањицу. Бојећи се напада паргизана и знајући да им не могу пружити прави отпор, Нијемци су 30. августа донијели одлуку да напусте Ивањицу, али прије него што ће сјести у камионе и побјећи у Пожегу, да би се одужили четницима за њихову сарадњу, враћају им услугу на тај начин што им сутрадан, 31. августа, препуштају град.

паду на Ивањицу, Команда Моравичке партизанске чете је обавијештена да су Нијемци побјегли, а да су четници прекршили споразум и, не обавјештавајући партизане, упали у Ивањицу, чим су Нијемци и жандари напустили ово мјесто. Исто тако је сазнала да четници пљачкају и туку грађане по Ивањици. У тој ситуацији Команда чете је одустала од намјере до уђе у Ивињацу како се крађа и пљачка које су чинили четници не би могле пребацити на партизане. Истовремено је одлучила да нападне рудник у Лиси, који су поново, послије помињаног напада Ариљске чете, запосјели Нијемци.

Међутим, овога пута до напада на рудник није дошло, јер је против тога био командир Моравичке чете Евгеније Главинић. Он је, заправо, био не само против те већ и против свих акција. Када је, на примјер, неколико дана раније у Ивањицу и околину несметано дошла група од око 300 албанских квислиншких жандара и почела пљачкати и тући недужне људе и палити им куће, када је у селу Шумама направила прави масакр, а у селу Сађавцу убила три особе, узалуд су борци и Команда чете тражили да се тим злочинцима постави засједа у клисури Моравице како би били кажњени за недјела која су учинили народу, - командир чете није на то пристао. Тако је ова балистичка група умакла некажњена. Због тог свог опортунистичког става, Евгеније Главинић је смијењен са положаја командира чете и на његово мјесто је постављен Ратко Софијанић. Тада се бивши командир, заједно са својим замјеником и рођаком Александром Леком Главинићем и још неколицином једномишљеника, одвојио од чете и отишао у подручје свога села. Ту групу бораца прогласио је за 1. чету, а праву Моравичку чету назвао 2. четом. Главинићева група се и даље кретала по терену моравичког среза, не изводећи никакве акције. Касније је крстарила по планинским селима удаљеним од Ивањице: по Придворици, Остатији, Виоиици и другима. Тамоје претресала и малтретирала л>уде. Главинићеви поступци су каткад ишли наруку четни-

цима. Такав његов рад одвео га је постепено на праву странпутицу. Крајем септембра се са својом групом и сасвим придружио четницима.

Превелико тактизирање са Главиничем много је штетило извођењу оружаних акција у овом крају.

И остале чете Ужичког партизанског одреда активно су дејствовале у том периоду како би створиле све услове неопходне за напад на среска места. Тако су Рачанска и Црногорска чета, послије акција изведених око Рогачице и Костојевића, наставиле активна дејства. Рачанска чета је дјеловала у близини Бајине Баште, а Црногорска чета, која се вратила на свој терен, изводила је неке акције и припремала се за напад на сам Косјерић.

Златиборска и 1. ужичка чета су највећу активност у то доба испољиле на прузи Ужице - Вишеград. Прва ужичка чета је послије борбе на Градини једно вријеме логоровала изнад села Заглавка на мјесту званом Јасиковиица. Овдје су се прикупиле обје групе послије пробоја са Градине. Једна од првих њихових акција била је кажњавање домаћег издајника Илије Радовића у селу Крвавцима како би се бар донекле одужили друговима палим на Градини. Након тога чета је извела акције на жељезничкој прузи Ужице - Вишеград и на станицу у Вруцима. Нешто касније извршила је напад на жељезничку станицу Биоске. Одавде је с успјехом контролисала саобраћајнице и према Вишеграду и према Бајиној Башти.

Златиборска чета је у међувремену почела да врши диверзије на прузи Ужице - Вишеград. Почетком септембра напала је железничку станицу у Кремнима, а након двије акције на постају Јатаре извела је 6. септембра успјешан упад на жељезничку станицу Шарган - Витасе и том приликом уништила телефонско-телеграфске апарате и сигурносна постројења. Неколико дана касније, 9. септембра, 12 бораца ове чете је извршило нови напад на жељезничку станицу Кремне. Уништили су станичне уређаје и телефонско-телеграфске апарате, заједно са штитним сигналом, и заплијенили новац и сву количину петролеја. Затим је чета организовала нов логор у Вермезалића колибама, код села Жигале. Одавде је извела нову акцију у Кремни; тада је спалила општинску архиву и поново демолирала уређаје на жељезничкој станици, а затим и општинску архиву у селу Трипкови. Да би успјешније дејствовала на прузи Ужице - Вишеград, чета је смјестила свој логор у Сокића колибама код села Трипкове. Ту је остала нешто дуже него што би требало, па су за њен логор сазнали Нијемци у Ужицу. О боравку чете у Сокића колибама окупатора је обавијестио општински дјеловођа Качер. Нијемци су се одмах почели припремати за напад на чету. Један грађанин, неки Момир, хармоникаш, обавијестио је 13. септембра Команду чете о тим припремама, али његовим обавјештењима Команда није придавала особиту пажњу.

Ноћу између 13. и 14. септембра 1. батаљон њемачког 724. пјешадијског пука из Ужица, ојачан Недићевим жандарима, кренуо је у двије колоне: једном са сјевера од жељезничке станице Стапара, а другом с југа од Чајетине. Напад, мада добро припремљен, није сасвим изненадио чету јер су стражари током ноћи примијетили сумњиво свјетлуцање батеријских лампи. По кретању тих свјетлосних сигнала дошло се до закључка да неко окружује логор. Зато је Команда чете, иако са доста закашњења, донијела одлуку о пробоју из окружења. Јер бројно знатно слабија чета у оваквим условима није могла очекивати некакав добар исход борбе. Пробој је требало извршити по десетинама у више праваца. Једна десетина је добила задатак да се пробије према селу Мачкату, друга десетина према селу Качеру, а двије десетине према селу Стапарима. За обезбјеђење пробоја одређена је мања гру-

па бораца с пушкомитраљезом. Ако акција непријатеља не буде дуже трајала, требало је да се послије тога сви прикупе на зборном мјесту код дотадашњег логора, ако акција буде дуже трајала, онда да се сакупе у Вермезалића колибама, а ако пак чета буде разбијена, онда да се преостало људство прикупи на мјесту ранијег логора у сувату Камишини, код села Семегњево.

пробијале према Стапарима провукле су се без борбе. Међутим, једна десетина и заштитница, када су прелазиле преко долине рјечице Сушице, наишле су на њемачке јединице, те биле окружене и изложене врло јакој ватри. Том приликом погинула су три борца: Томо Биљановић, геометар, рођен у Земуну, а живио у Ужицу, члан КПЈ ; Душан Делић, борац, кројачки радник, рођен у селу Шљивовици, на Златибору; и Новак Лазовић, борац, земљорадник из села Алиног Потока, на Златибору. Бијесни што им план уништења чете није успио, Нијемци су тијела ових бораца објесили 16. септембра на ужичкој пијаци, рачунајући и с тим да ће застрашити становништво, нарочито оне који помажу партизане. Заједно с погинулим борцима Златиборске чете Нијемци су објесили и Милисава Доганџића, кафеџију, рођеног у селу Дријетњу, кога су убили на улици у Ужицу, гдје је он и живио. V околини села Трипкове попалили су сијено и колибе у којима је чета логоровала.

Послије овог пробијања из окружења осуло се из чете све оно што није било стабилно, што није чврсто пристало уз народноослободилачку борбу. Неки су дезертирали и отишли кућама у Ужице, а отпали су и неки сељаци из околних села који су чети пришли приликом извођења акција. Тако је Златиборска чета од око 40 бораца спала на 20 бораца, који су се поново прикупили у подручју Вермезалића колиба, а затим пребацили до сувата Камишине.

Значајно је подсетити се на искуство из ове борбе. Недовољно будна, чета није појачала своје обезбјеђење ни послије добронамјерних упозорења грађана, којима није много вјеровала. То, наравно, не из самоувјерености, него због недовољног искуства. Уочила је опасност више због непријатељеве несмотрености, него ради своје опрезности. Због тога је, свакако, умјесна одлука Команде о повлачењу без борбе и у више група. Међутим, донесена са извјесним закашњењем, она није била сасвим остварива. Ипак, чета је избјегла клопку коју јој је непријатељ припремио.

Нијамци су, мало затим, покушали да нападну и униште Рачанску партизанску чету, али је и та акција остала без резултата.

ном 724. пјешадијског пука изводили акције чишћења, али не наводе резултате, већ се жале да су прекинуте телефонске и телеграфске линије: Ужице - Београд, Ужице - Ваљево, Ужице - Чачак и Ужице - Краљево.[76] У нешто каснијим извјештајима жале се да је прекинут и жељезнички саобраћај на прузи Чачак - Ужице, те да је због тога објешено 12 комуниста.[77]

Тако успјешним дејствима свих чета Ужичког одреда за само десетак дана од примљене директиве врховног команданта друга Тита о стварању слободне територије у западној Србији, извршене су све потребне припреме за спровођење другог дијела те директиве, па се могло прећи и на освајање среских мјеста.

[76] *Зборник,* том I, књ. 2, стр. 386.
[77] Исто, стр. 443.

Нијемци су заједно с домаћим издајницима предузимали у овом периоду све могуће мјере и чинили све што је било у њиховој моћи како би спријечили ширење оружаног устанка. Они су увидјели да се полицијским снагама и батаљонима за обезбјеђење (»ландесшицен«) не могу супротставити растућим партизанским јединицама. Зато су у августу увели у борбу и јединице 704. посадне дивизије. Њени батаљони, смјештени у Ужицу и Пожеги, добили су територијалне рејоне и били задужени да успоставе ред. Премда су Нијемци у цијелој Србији, због њеног великог војно-политичког значаја, па тако и у ужичком крају, држали јаке снаге и добро организован окупацијско-управни апарат, ипак је оружани устанак - захваљујући успјешном дјеловању партијске организације и снажном утицају слободарских традиција српског народа - убрзо добио широке размјере.

Мјере за развој устанка у Србији

V првој половини септембра 1941. оружани устанак у Србији, као и у другим крајевима Југославије, све више се ширио и јачао. Неколико среских мјеста, међу њима и Крупањ, било је ослобођено. Партизански одреди су нарасли, омасовили се. Борбе против окупаторских јединица показале су да њемачка војска није непобједива. Како се борба партизанских одреда све више распламсавала, било је неопходно потребно да се боље координирају акције и да се унесе више система у војну структуру тих одреда. Сем тога је требало направити план и поставити конкретне задатке ради предузимања широких операција за коначно ослобођење територије западне Србије, у духу замисли друга Тита. Стога је Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Србије одржао 16. септембра у селу Дуленима, на Гледићкој планини, близу Крагујевца, савјетовање с представницима одреда са територије западне Србије и Шумадије. Из Штаба Ужичког одреда састанку је присуствовао политички комесар Милинко Кушић. Том приликом је Главни штаб за Србију претресао и разматрао шта се дотад учинило у спровођењу задатака које је, на плану стварања слободне територије, поставио друг Тито. По замисли, требало је да се та територија простире од сјеверних падина планине Цера до Увца на југу, на западу до Дрине, а на истоку до територије на којој су дејствовали шумадијски партизански одреди. На крају су представници одреда добили конкретне задатке. Ужички одред је добио посебну улогу у стварању слободне територЦје - да обезбиједи везу са Санџаком и Црном Гором и да дејствује на важним комуникацијама које повезују Босну и Србију. Поред тога, требало је да изолује градове Ужице и Пожегу, да потпуно очисти унутрашњост своје територије, а затим заузме Пожегу. Тако би прекинуо везу између Чачка и Ужица, те омогућио блокаду тих градова и уништење непријатеља у њима.

Ужички партизански одред је својим дејствима још прије овог савјетовања ослободио Бајину Башту, груписао своје јединице и припремио се за напад на Чајетину и њено ослобођење. Тих дана је ослобођена и Ивањица, те је Милинко Кушић по повратку из Дулена затекао Одред у завршним дејствима за ослобођење Пожеге и Ужица.

Када је, сем сједишта среских начелстава, Ужички одред ослободио територију ужичког округа, његов штаб је ради потпуног ослобођења ове територије, ради истјеривања окупатора и домаћих издајника из свих градова на њој, направио план за употребу својих снага. План је сачињен када су са-

зрели услови за то, а то је било у првој половини септембра. Њиме је предвиђена употреба одредских чета у задњој фази операције. Већ је у дотадашњим дејствима запажено да се територија ужичког округа, због свог географског склопа, дијели на два прклично цјеловита подручја, а јединице које дјелују на тим подручјима упућене су на међусобно садејство при извођењу акција већег обима. Исходи акција на једном дијелу територије нису битније утицали на акције на другом дијелу. Ради остварења постављеног задатка, у Одреду су формиране двије групације: источна - за дејства на простору источно од Ужица, па долином Бетиње и Моравице, у којој су се налазиле Моравичка, Ариљска и Пожешка партизанска чета; и западна - за дејство на јединствено повезаном географском подручју планинских масива Јелове горе, Таре и Златибора, подручју на којем су се налазиле Ужичка чета »Радоје Марић«, Рачанска и Златиборска партизанска чета. Поред тих снага, на сјеверном дијелу територије ужичког округа дејствовала је Црногорска партизанска чета.

С обзиром на географски положај, снагу и борбено искуство својих чета, Штаб Ужичког одреда је направио план њихове употребе ради ослобођења свих среских мјеста. Он је тим групама чета поставио ове задатке:

- западној групи: да Рачанска чета, Ужичка чета »Радоје Марић« и Здатиборска чета, садејствујући једна другој, ослободе Бајину Башту и Чајетину и с југа приђу Ужицу;
- источној групи: да Моравичка, Ариљска и Пожешка чета најприје нападну и заузму Ивањицу, Ариље и Пожегу, а послије ослобођења Пожеге да наступају ка Ужицу с истока и скупа са западном групом ослободе Ужице. Црногорска чета је добила задатак да се врати на свој терен, нападне и ослободи Косјерић, а потом и она да наступа ка Ужицу и са сјевера помогне у ослобађању овог града.

Као што се види, Штаб Одреда је очекивао да ће Нијемци пружити главни отпор у одбрани Ужица, те је за ту битку предвидјела и прикупила све своје снаге како би потом концентричним нападом ослободила највећи и најзначајнији град ове територије. Командно мјесто Одреда и даље је било у селу Речицама, код Пожеге. У првој фази напада, тежиште је било код источне групе, јер се очекивала јача борба код Пожеге. Но с обзиром на знатне снаге чета и активног резервног састава,[78] сматрало се да нема потребе тражити неке друге чете за операције око Пожеге кад њена околина нуди тако богату резерву у људству. Поготову што се и дејства западне групе нису смјела потцјењивати, нарочито не због тога што је она својим учесталим акцијама везала њемачку посаду из Ужица за одбрану тог мјеста, те њемачка команда није могла боље груписати расположиве своје снаге при нападу партизанских јединица на Пожегу и у долини Моравице.

Ослобођење Бајине Баште и Чајетине

У напад на Бајину Башту кренуло се ноћу 11. септембра. Одређено је да у нападу непосредно учествују Рачанска и Црногорска партизанска чета, док је Ужичка чета »Радоје Марић« добила задатак да затварањем друма Ужице - Бајина Башта спријечи интервенцију њемачких снага из Ужица. Она је ди-

[78] Резервни састав су сачињавале јединице формиране од бораца и руководилаца који су код својих кућа чекали на позив. Употребл>ене су у борбама у селу Горобиљу и код Кратовске Стене.

јелом снага посјела положај на Кадињачи, а другим се дијелом распоредила код села Граба, у Волујачком потоку, на раскрсници путева Ужице - Бајина Башта и Ужице - Вишеград. Рачанска и Црногорска чета, које су прије напада на Бајину Башту порушиле мостове на саобраћајницама у селу Рогачици и на брду код села Николића, неопажено су по мраку ушле у Бајину Башту и око 22 часа спојиле се у центру вароши.

Непријатељску посаду чинило је двадесетак њемачких војника и жандара. Нијемци су се били утврдили у згради болнице, а жандари су били у својој касарни.

Међутим, док су се још кретали ка Бајиној Башти партизани су неочекивано пред самим мјестом затекли повећу групу четника, којима је командовао Миладин Петровић, бравар из Љубовије, самозвани војвода Дрински. Он је био одсјео у кафани Мише Нирковића. 0 доласку четника, који су стиглиисто вече, партизани нису били обавијештени. Четници су говорили да нису дошли да нападну партизане, а ни Нијемце. Како раније с овом четничком јединицом није било отворених оружаних сукоба, Команда Рачанске чете је почела с њеним старјешинама преговарати о сарадњи у нападу на Нијемце. У преговорима су, међутим, четничке вође стално налазиле неке изговоре и одуговлачиле с одлуком. Када су другови из Команде Рачанске чете увидјели да су преговори узалудан посао, наредили су да се крене у напад.

Због тог натезања с четницима, Црногорска и Рачанска чета су у напад кренуле тек око 4 часа ујутру 12. септембра. Претходно су у њемачку команду ушли другови Вишић и др Леви и Нијемцима уручили позив да се безусловно предају. Ултиматум за предају Нијемци су одбили. У томе је био изгубљен још један сат, тако да је оружани напад почео тек око 5 часова.

Партизани су отворили жестоку стрељачку ватру држећи на нишану прозоре и врата на којима су се Нијемци могли појавити. Намјера је била да се наши борци, под заштитом ватре, што ближе привуку до зидова болнице, а затим да баце ручне бомбе. Нијемци су се повукли у подрум.

У исто вријеме је нападнута и жандармеријска станица, у којој је било само неколико жандара и полицајаца, јер су се остали, пред сам напад, били повукли преко Дрине у источну Босну. Борба је трајала око два сата.

У току ове борбе погинуо је борац Рачанске чете Милован Мандић, ученик Учитељске школе, рођен у селу Заовинама. У једном тренутку затишја Мандић је устао и своју пушку наслонио на ограду. Када су му другови довикнули да легне и узме заклон, он им је одговорио: »Чекам! Ко се први помоли, биће мој.« И заиста, помолио се њемачки војник и Милован га је погодио. На жалост, други њемачки војник је ватром из аутомата покосио Мандића. Сноп метака пресекао му је гркљан. Тако је Милован своју смјелост платио животом.

у вријеме када је обруч око њемачке посаде био сужен, а њемачки командант убијен, и када се ликвидација њемачке и жандармеријске посаде очекивала сваког тренутка. Тај мучки напад су извршиле јединице војводе Дринског, које нису биле отишле за Љубовију, како је то »војвода« био обећао, већ су се вратиле у Бајину Башту, запосјеле важније раскрснице и зграде очекујући »свој тренутак«. Већ у првом налету су изненадили и заробили политичког комесара Рачанске чете Аушана Вишића, дра Левија и, његову

другарицу Марију,[79] Спасана Јовановића, Богдана Пешића[80] и још неке другове. Командант Ужичког одреда Душан Јерковић је у посљедњем тренутку успио да се истргне четницима из руку и да под кишом метака, трчећи у цик-цак, стигне до групе својих бораца.

Током овог четничког напада погинуо је борац Рачанске чете Стеван Јоксимовић, шофер, раније запослен у Рогачици, а рањен је борац Црногорске чете Јосип Барух Јоже, професор филозофије, рођен у Београду, један од организатора оружаног устанка у околини Косјерића и Бајине Баште, који је 2. октобра од тих рана умро у ужичкој болници.

Нападнути с леђа, нашавши се тако између двије ватре, партизани су били приморани да се повуку ка селима Рачи и Вишесави. Њемци су искористили тај тренутак да се извуку из Бајине Баште и побјегну преко Кремне и Ужице. Четници су заробљене наше другове затворили у једну просторију преко пута градске библиотеке, а затим их тукли и малтретирали. Том приликом је комесар Душан Вишић задобио теже повреде по глави.

За овај четнички мучки напад и злочиначки поступак на вријеме је сазнала Ужичка парТизанска чета »Радоје Марић«, те је једним водом посјела брдо Кадињачу, гдје је и даље држала засједу, а другим је кренула ка Бајиној Башти. Уплашени од тих партизанских снага и под притиском грађана, четници су пустили испребијане другове и, пошто су опљачкали Бајину Башту, побјегли према Љубовији.

Сутрадан је једно одјељење Рачанске чете упућено у Бајину Башту да постави страже и патролира у вароши. А прекосутра, 14. септембра, око 9 часова, Рачанска, Црногорска и Ужичка чета су у маршевском поретку и с пјесмом умарширале у слободну Бајину Башту. На градском тргу је одмах одржан велики народни митинг, на коме су, пред мноштвом грађана, говорили Душан Јерковић, Душан Вишић и командир Ужичке чете Слободан Секулић, као и стари бајинобаштански радник Буда Јелисавчић. Када се Јелисавчић појавио на говорници скинуо је капу с петокраком звијездом и рекао:

»Ево, тридесет година сам чекао дан да вас поздравим с петокраком звездом на капи и то сам доживео... Нека вам је срећна партизанска слобода«.[81]

Четници Миладина Петровића »Дринског« нису се неким случајем нашли у Бајиној Башти, и то баш онога дана када је дошло до партизанског напада на овај град. Њих су позвали бивши сенатор Милоје Рајаковић и још неки други људи одани окупатору, јер су преко својих доушника сазнали да партизани припремају напад на Бајину Башту. Ти су издајници добро знали да окупаторске снаге које се налазе у граду не могу пружити јачи отпор партизанима, те да би спријечили »катастрофу« - улазак партизанских чета у Бајину Башту, позвали су у помоћ четнички одред војводе »Дринског«. Као награду, четницима је требало дати 50.000 динара и камион дувана и цигарет-папира. То потврђује и извјештај жандармеријске станице из Бајине Баште од 11. септембра, у коме, поред осталог, стоји:

[75] Марију Леви-Бобић ухватили су четници код Вишеграда приликом повлачења из Ужица и предали Њемцима у Ужицу, отјерана је у концентрационн логор, убијена у логору на Бањици 9. маја 1942.

[80] Заробљен у околини Крагујевца, стријељали га Њемци у Крагујевцу марта 1942.

[81] *Бајина Башта,* Београд, 1969, стр. 77.

»Дошло је око 200 четника и њихов командант споразумео се са немачким командантом места о одбрани Бајине Баште од комуниста«.[82]

Нијемци из Ужица су на напад партизана на Бајину Башту реаговали тако што су најприје артиљеријском ватром тукли по брдима око Ужица, а затим су кренули путем у правцу Бајине Баште и дошли до села Дубаца, одакле су поново отворили ватру из свег наоружања. Када им на пуцњаву није одговорено, наставили су покрет до села Граба, испод Кадињаче. Међутим, као да су знали да их на врху Кадињаче чека засједа Ужичке чете »Радоје Марић«, њемачке јединице су се, пошто су претресле околне куће, претукле неколико људи и запалиле неколико зграда, вратиле у Ужице.

Послије успјеха постигнутог у борби за Бајину Башту, Црногорска партизанска чета се вратила на терен свог среза, а Ужичка и Рачанска чета су у селу Рачи подигле свој привремени логор.

Након уласка партизанских јединица у Бајину Башту, први пут је у овој вароши успостављена нова, револуционарна, народноослободилачка власт. Руководство партизанских снага које су ослободиле Бајину Башту позвало је истог дана грађане и људе из ближе околине у зграду бивше општине. Ту је, на широј конференцији грађана, основан први народноослободилачки одбор у овом крају, који је у почетку вршио и функцију Среског народноослободилачког одбора и рјешавао сва питања власти за територију бившег рачанског среза. Укупно су, из редова грађана који су се истицали поштењем и честитошћу, изабрана 24 одборника, а за првог предсједника Одбора изабран је Михаило Јовановић Мијо, адвокат из Бајине Баште. Формирана је и Команда мјеста и организована помоћ народа нашим јединицама. Први командант мјеста био је Рајак Павићевић, политички комесар Мијо Нинчић, а замјеник команданта Л>убиша Тришић.[83]

Око 15. септембра основан је у Бајиној Башти и Мјесни комитет КПЈ, у који су ушли другови: Рајак Павићевић, секретар, и чланови Љубиша Тришић, Мијо Јовановић, Љубиша Нинчић,[84] обућарски радник, и другарица Мира Медић, наставница у Грађанској школи, родом из Сурчина, у Срему.

У Бајиној Башти је одмах формирана и чета народне милиције, јачине до 60 л>уди, а командир чете био је Светислав Кузмановић.

Исто тако су се и сви занатски радници прикупили и организовали своју, занатску чету, која је имала око 200 људи. Први политички руководилац те чете био је Радослав Јовановић РајКо,[8S] трговац из Бајине Баште.

Неколико дана послије ослобођења Бајине Баште Команда мјеста је обавијестила Рачанску чету у логору да је у град поново дошла нека повећа група четника. Ужичка и Рачанска чета су одмах кренуле и по мраку ушле у Бајину Башту. Тамо су по кафанама сједили и пили четници. Партизанска патрола је њиховог команданта затекла како се гости у једној кући. Био је то шеф Пореске управе из Косјерића Никола Шибалић. Он је годинама савјесно прикупљао порез у Краљевини Југославији, паје сад, пошто је од Косте Пећанца добио »декрет« да је постављен за »војводу«, пошао с врећом ко-

[82] Архив ВИИ, кут. 51. бр. рег. 8/2-1.

[83] Заробили га Нијемци и отјерали у концентрациони логор, стријељан у логору на Бањици 25. јануара 1943.

[84] Ухватили га Нијемци и отјерали у концентрациони логор, стријељан у логору на Бањици 27. октобра 1943.

[85] Ухваћен 13. маја и отјеран у концентрациони логор, стријељан у логору на Бањици 14. маја 1943.

карди да сије сјеме раздора у овај чисто партизански крај. Сви ови четници су разоружани, а онда пуштени кућама. Отишао је и »војвода«, ипак задовољан што је на овакав начин разријешен војводске дужности. Али уз пут је наишао на неку другу групу четника, који су га убили мислећи да шеф Пореске управе мора имати код себе доста новца.

Послије ових догађаја и ослобођења Бајине Баште Ужичка и Рачанска чета упућене су на Златибор да би, заједно са Златиборском партизанском четом, ослободиле среско мјесто Чајетину. Оне су 17. септембра стигле на Палисад.

на њен логор у Трипкови, неколико дана сређивала, а потом је планирала да на жељезничкој прузи Ужице - Вишеград изведе обимнију акцију и тако покаже окупатору да су његове приче о разбијању Златиборске чете пука обмана. Но тада је стигао курир од групе чета (Рачанске и Ужичке), којом је до ослобођења Бајине Баште командовао Душан Јерковић, с наређењем да и Златиборска чета крене на Палисад. Јерковић је потом отишао у подручје Пожеге, а команду над том групом чета је предао Слободану Секулићу. Осамнаестог септембра на Палисад је стигла и Златиборска чета.

Задатак тих чета (Ужичке, Златиборске и Рачанске) био је да ослободе Чајетину и учествују у- ослобођењу Ужица, na је, с тим циљем, формиран привремени Оперативни штаб за обједињавање дејстава. У Штаб су ушли Слободан Секулић, командир Ужичке чете »Радоје Марић«, Владан Росић, политички комесар те чете, и Љубодраг Бурић, политички комесар Златиборске чете »Перо Поповић Ага«.

Тих дана су велике групе четника вршљале по овом терену. То су били четници »војводе« Радомира Бекића и Буре Смедеревца. С њима су били и Недићеви жандари, прикупљени из свих жандармеријских станица бившег златиборског среза, као и дио четника Боже Босовића Јаворског. Њих је било у Чајетини, а ишли су и у Ужице, на преговоре код Нијемаца. Командама чета је одмах било јасно да се ради о неким договорима између четника и окупатора, али о каквим, није се још тачно знало. Било је само нагађања, док партизани нису ухватили једну четничку патролу која је била пошла из Чајетине за Ужице.

Руководство партизанских јединица одлучило је да ипак преговара са четницима и среским властима у Чајетини. С тим циљем су Слободан Секулић, Владан Росић, Л>убодраг Бурић и Војко Петровић покушали да ступе у додир с четничким командантима. Основно је било да се постигне договор о заједничком нападу на Нијемце у Ужицу. Четничке старјешине су пристајале, али се видјело да су оне тиме само жељеле да добију у времену. Било је тешко даље изводити акције а да не дође до сукоба с четницима. Но и ту је морало да буде неке границе. А пошто до споразума није дошло и пошто су у међувремену четници заплијенили храну партизанских чета, партизани су им ставили до знања да ће извршити напад. И доиста, све три чете су се 21. септембра спустиле с Палисада до Чајетине. Пред саму ноћ стегао се обруч око варошице.

Четници и жандари били су се утврдили у кругу среског начелства и жандармеријске станице, ријешени да их упорно бране. Нешто четника се налазило и у мјесним кафанама.

Када је све било спремно за напад, с оближњег виса Калдрме зачуо се глас Слободана Секулића:

»Хеј ви доле, опкољени сте од седам стотина партизана и нико не може побјећи. Тражимо предају варошице. Стежемо обруч. Ми се боримо против Кенига и оних који мртве л>уде вешају.«

Одмах затим Секулић је из свог пиштоља дао знак за напад. Испаљено је и неколико метака из пушака. Упад партизанског стрељачког строја у Чајетину био је тако брз и одлучан да жандарима није преостало ништа друго до да изађу из станице и положе оружје, а четницима да бјеже из варошице. Око 40 жандара и четника постројило се пред зградом среског начелства и предало се партизанима не испаливши ни метак. Такође су неки четници заробљени у кафани Рајка Бенића. Међутим, главнина четника је на вријеме напустила варошицу и повукла се према Ужицу и селу Рудинама. Приликом разоружавања жандара наишла је нова четничка колона, која је борбом покушала да то спријечи, али је послије краћег сукоба одступила према Градини.

Постројеним заробљеним жандарима и четницима Секулић је одржао краћи говор. При том их је упозорио на то да ако се још једаред сретну у сличним приликама, тада им више неће бити опроштена издаја - сарадња с окупатором. Сељацима је наредио да иду кућама и воде бригу о својој породици, а жандарима савјетовао да се растуре, поново их упозоривши да не допусте да их Нијемци и Недић опет ангажују у сличне сврхе.

Тако је Чајетина била ослобођена. Истог дана у њој је успостављена Команда мјеста, с командантом Добрилом Петровићем, студентом, који је иако дијете релативно имућних родитеља пришао напредном радничком покрету и срастао с њим.[86] Одмах је сазван и народни збор. Збор је изабрао народноослободилачки одбор са 24 одборника. Први предсједник одбора био је Млађен Бућић.

мандом Мише Дринчића,[87] а ове три партизанске чете су одмах наставиле наступање ка Ужицу. И већ током ноћи су се, преко села Мачката, примакле Забучју, изнад самог Ужица. У рејону Беле Земље борци тих чета су наишли на групе младића и дјевојака, већином гимназијалаца, који су из Ужица пошли да им се придруже и ојачају њихове редове.

Ослобођење Ивањице

Када су се Нијемци повукли из Ивањице предавши је четницима, нова команда Моравичке партизанске чете донијела је одлуку да и ова чета нападне рудник антимона у Лиси. Напад је извршен ноћу уочи 13. септембра, заједно с дијеловима Ариљске чете. Непријатељева одбрана је била разбијена, а потом су демолирана сва рудничка постројења. Ту је заплијењено и доста материјала потребног за снабдијевање чета. Тако је овај рудник, добар извор антимона, необично важне сировине за њемачке ратне потребе, поново разорен и није било изгледа да се у догледно вријеме може обновити. Окупаторски сарадници су обавијестили њемачку Обласну команду у Ужицу о овом нападу партизана, али док је њена моторизована колона с војском

[86] Као политички комесар 4. батаљона 2. пролетерске бригаде тешко рањен на Гату, код Гацка, у борби против четника; умро од рана у Сухи, код Тјентишта, 12. јуна 1942.

[87] Као замјеника командира 2. чете 4. батаљона 2. пролетерске бригаде заробили га четници и стријељали у Требињу маја 1943.

стигла до рудника, све је било касно. Нијемцима је остало да извијесте претпостављене о овој диверзантској акцији партизана и да прећутно признају своју немоћ да заштите тако значајни рудник.

Ариљске чете, поново ушла у Ивањицу, пошто су претходно четници били приморани да је напусте. У примјерном војничком строју, пјевајући борбене пјесме, партизани су умарширали у варош. Народ их је одушевљено дочекао - и као спасиоце од четничког терора, и као једине праве борце против њемачког окупатора Пошто је група бораца запосјела пошту и друге важније објекте, остали су се прикупили на тргу, гдје се већ окупило и мноштво грађана. Одмах је одржан велики народни митинг, на коме су говорили у име Ужичког партизанског одреда Милинко Кушић и у име Чачанског партизанског одреда Ратко Митровић. Присутнима је у име Комунистичке партије говорио Мићо Матовић, а говорили су још Периша Перишић и Благоје Стошић. Какво је било расположење омладинаца за одлазак у партизане, најбоље ће потврдити то штосе чета послије збора повећала за око 40 нових бораца

стао Венијамин Маринковић, а 17. септембра је почео да ради новоизабрани Општински народноослободилачки одбор. Почела је да се прикупља добровољна помоћ за борце на фронту, давани су прилози у новцу, храни и одјећи. У згради основне школе отворена је војничка кухиња, у којој су храну, сем бораца, добијале и породице избјеглица и сиромашних грађана. Организоване су војне радионице за оправку одјеће и обуће, за шивење рубља, а прорадила је и војна пекара. Група од четрдесетак омладинаца, који нису били отишли у Моравичку чету, свакодневно је увјежбавала руковање оружјем. Организован је и болнички курс, којим је руководила другарица Олга Јеремић, а стручна предавања је држала Боба Чобанић.

Неколико дана послије ослобођења Ивањице Моравичка чета је од Штаба Ужичког одреда добила наређење да крене према Ариљу и Пожеги. Ариље је, у ствари, било слободно већ од првог упада Ариљске чете - у августу. Окупаторске колоне које су туда наилазиле задржавале би се у Ариљу само повремено, што, дакако, није било довољно да се обезбиједи и нормално функционисање апарата квислиншке власти. Окупатор је покушавао да успостави какву-такву власт, али у мјесту није могао наћи одговарајуће људе који би пристали да буду предсједници општине или да врше ма какве друге дужности у општини или среском начелству.

Борба код Горобиља

Због сталних напада јединица Ужичког партизанског одреда на посаде и установе старог апарата власти и на мање дијелове окупаторских јединица који су правили испаде по терену, а такође због напада на саобраћајне везе, гарнизони у Ужицу и Пожеги нашли су се у то доба у доста тешкој ситуацији. Ауторитет Трећег Рајха и његове окупационе власти, по властитом признању био је изгубљен. Разарање саобраћајница и паљење општина довело је до анархије у колаборационистичкој управи и до губитка аугоритета окупационе власти и на подручју које Одред још није ослободио. То се посебно осећало у Ужицу, Бајиној Башти и Пожеги. Њемачке јединице су покушале да се некако ослободе тог притиска, па су, да би успоставиле везу између

својих гарнизона у Пожеги и Чачку, прикупиле у Овчарско-кабларској клисури, као најосјетљивијој тачки на тој комуникацији, посаду од неколико десетина жандара.

Команда Ужичког одреда, која је упорно настојала на томе да поступно изолује те гарнизоне, оцијенила је да је то најслабије брањена тачка непријатељеве одбране, те је одлучила да ову посаду ликвидира. Да би то лакше остварила, успоставила је непосредну везу са Штабом Чачанског партизанског одреда. Договорено је да тај задатак изврше Драгачевска чета и вод Пожешке партизанске чете. Нападом, који је извршен ноћу између 17. и 18. септембра, руководио је командир Драгачевске чете Богдан Капелан. Када су рано ујутро те јединице стигле код жељезничке станице Овчар-Бање, жандари их нису примијетили. Драгачевска чета је добила задатак да обезбиједи напад од евентуалне интервенције непријатеља из Пожеге и Чачка и да покида телефонско-телеграфске везе, а пожешки вод - да непосредно нападне жандаре. Када су се партизани приближили њиховој станици, жандари су отворили ватру. Борба је, међутим, потрајала само око пола сата. Јер када је у једном тренутку партизан Обрен Радовић убацио бомбу кроз прозор у просторију у којој су били жандари, ови су, одмах послије експлозије, истакли бијелу заставу и сви су били заробљени.

Иако се и у Пожеги и Чачку чуло да у клисури пуца, да се води борба, нико није дошао да жандарима помогне. Партизани су у Овчарско-кабларској клисури остали у засједи два дана, па пошто непријатељ из Пожеге и Чачка није наилазио, они су се повукли. Но само пола сата након тога из Чачка је стигла једна група њемачких војника.

Ликвидација жандармеријске посаде у Овчар-Бањи збунила је њемачког команданта гарнизона у Пожеги дра Фридериха. Због свих тих, и све учесталијих, акција партизана око Ужица, Ивањице, Ариља и Пожеге, њемачки војници су се били озбиљно уплашили за своју судбину. Окупаторске снаге на територији ужичког округа више нису биле у могућности да бране и одрже своје положаје. Остале су стијешњене још само у градовима Ужицу и Пожеги. А када би саме нападале на партизане, трпјеле би осјетне губитке.

У тој ситуацији Нијемци су схватили да није далеко дан када ће партизани доћи да их потраже и у самом Ужнцу и Пожеги. У штабу њемачког војног заповједника Србије тада се родила мисао о повлачењу неких гарнизона, прије свега ради њиховог спасавања. Затим је та мисао добила сношљивије образложење када се то тумачило »потребом прикупљања снага« ради припрема за удар по устаницима.

Командант њемачких снага и »једини носилац цјелокупне власти« у Србији, с титулом: опуномоћени командујући генерал у Србији, командант 18. армијског корпуса пјешадијски генерал Франц Беме, 1947. године је на суђењу у Нирнбергу, гдје му је савезнички Војни суд судио као ратном злочинцу, за ситуацију током тих дана рекао:

»Дошао сам до тешке одлуке: напустио сам Ужице и Чачак, где су скупл>ене немачке трупе имале јаке губитке, и ове сам (трупе) повукао у Краљево. Ова одлука наишла је на критички одјек у мом штабу, а била је и у Армији неповол>но примљена.«[88]

Дакле, и њемачки главнокомандујући генерал у Србији признаје да су на територији коју су партизанске снаге, према наређењу њиховог врховног команданта друга Тита, имале ослободити, Нијемци претрпјели значајне гу-

[88] *Зборник НОР-а,* том I, књ>. 2. стр. 682.

битке, те им није остало ништа друго него или да се правовремено повуку, или да гарнизоче на тој територији препусте њиховој судбини. Велику су активност тада испољили не само партизански одреди у сливу Западне Мораве већ и остали одреди на територији Србије. Због тога окупатор и није могао маневровати својим снагама и довлачити потоебна појачања како би бар донекле олакшао положај угрожених гарнизона.

Да би помогли њемачким јединицама приликом њиховог повлачења из Ужица и Пожеге, снагама сусједних гарнизона у Чачку и Краљеву наређено је да им садјејствују, нарочито у Овчарско-кабларској клисури. Окупаторским јединицама на ужичком терену наложено је да униште све заплијењено оружје и муницију бивше југословенске војске, при чему је било изузето погонско гориво, смјештено недалеко од Пожеге у Јеминској Стени, јер се претпостављало да га партизанске јединицз неће моћи искористити пошто немају возила.[89]

Генерал Беме је издао наређење о брзом напуштању Ужица и Пожеге и повлачењу њемачких снага према Чачку и Краљеву. Наређење је стигло у Ужице 20. септембра око 23 часа. Трупи и њемачким установама, чије се повлачење такође предвиђало, оно је саопштено сутрадан у 3 часа и 30 минута. У наређењу је била одредба о уништавању трофејног оружја, а и муниције, па чак и сопственог оружја ако се не би могло извући.[90] Најбрже повлачење је значило стићи у Пожегу и проћи кроз овај град прије него што би дијелови Ужичког партизанског одреда тамо продрли и тако пресјекли једини правац којим се још могло проћи.

Приликом повлачења из Ужица и Пожеге Нијемци су ове градове уступали четницима. Тако су они поступили и раније с Ивањицом, када су били приморани да је напусте. Окупатору се чинило да су четници били најјача снага - јача од жандара - на коју се може ослонити у борби против партизана. Тако, док су Ужице и Ивањицу препустили четницима војводе Радомира Бекића, односно Косте Пећанца, Нијемци су Пожегу уступили четницима Драже Михаиловића. На дан 20. септембра у Пожегу су дошли Дражини четници, састали се с Нијемцима и гарантовали им слободан одлазак. Из овога се види да је не само Милан Недић већ и Дража Михаиловић био још одраније у додиру и вези с Нијемцима.

Штаб Ужичког одреда није знао за њемачка наређења о повлачењу из Ужица и Пожеге, али и без тих обавјештења су се његове јединице припремале за пресудан обрачун како би потпуно оствариле замисао врховног команданта друга Тита о стварању слободне територије у западној Србији.

На основу наредбе команданта 18. армијског корпуса генерала Бемеа, њемачке трупе су напустиле Ужице 2і. септембра у 9 часова и град су предале четницима. Њихово повлачење је текло лошим путем преко Трешњице и села Здравчића, јер су се, вјероватно, бојале од бочног напада у долини Бетиње. Колона је била дуга око 6 километара. У њој се кретало 1.217 л>уди, 49 возила и 227 коња. Они су припадали штабовима 1. батаљона и 724. пјешадијског пука, пјешадији, артиљерији, фелдкомандантури, царини, тајној војној полицији, интендантској служби, радио-станици, војном дому и војној пошти.[91]

Тога данаје шест њемачких бомбардера типа »штука« бомбардовало велико- складиште пушчане муниције у Крчагову, код Ужица, с намјером да

[89] Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-501, ролна 249, снимак 837.
[90] Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-313, ролна 2238, снимак 636-7.
[91] Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-313, ролна 2238, снимак 852, 387.

га униште како не би партизанима пало у руке, јер у журби с којом су се повлачили ту муницију нису стигли понијети са собом.[92] Према томе, њемачке јединице су напустиле Ужице баш онога дана када је западна група Ужичког партизанксог одреда ослободила Чајетину и преко Мачката кренула ка Ужицу. Да би осигурао извлачење снага из ужичког гарнизона и обезбиједио кретање својих снага комуникацијом Ужице - Пожега - Чачак, њемачки је командант процијенио да му је најосјетљивији десни бок, са правца Ариља, и то у тренутку кад колона дође у висину Пожеге. Зато је одлучио да употребом посебних јединица из Пожеге разбије или потисне партизанске снаге које су се налазиле у близини Пожеге, а то су биле Пожешка чета, без једног вода, и Ариљска чета. Командант 1. батаљона 724. пјешадијског пука 704. посадне дивизије мајор Кениг процјењивао је да партизанске снаге јужно од Пожеге и Ариља сачињава више чета.[93]

У ноћи између 19. и 20. септембра извршене су одговарајуће припреме њемачких јединица у Ужицу и Пожеги. У Пожеги је тада била стационирана 4. чета 1. батаљона 724. пје[1] дијског пука. Њен командир и, у исто вријеме, срески командант (ортскомандант) био је др Фридерих.

Исте ноћи у Ужицу су образована четири, а у Пожеги два потјерна одјељења. Пет одјељења је узето из састава 3. и 4. чете 1. батаљона 724. пјешадијског пука, а једно је формирано од људства које је обезбјеђивало Фелдкомандантуру 816. и њој стајало на располагању, односно од људства батаљона за осигурање (»ландесшицен«), Потјерна одјељења из Ужица кренула су у 5 часова и 30 минута, а она из Пожеге сат касније.[94] Одјељења из Ужица стигла су возом до села Расне и ту се искрцала, сачекујући потјерна одјељења из Пожеге.

Партизански сарадници у Пожеги запазили су неке промјене и покрете код непријатеља у овом мјесту, што је указивало на то да се нешто несвакодневно догађа. Такође је кафеџија Милош Божић сазнао да ће Нијемци, вјероватно, кренути у напад на партизане на Благаји. Партијска веза у Пожеги, будући да је о томе била обавијештена, одмах је извијестила партизански пункт у Пожешком пол>у, а одатле је обавјештење на најбржи начин отишло, преко Горобиља и Годовика, у село Речице, у којем је била Команда Пожешке чете. Чета је обавијестила Штаб Одреда, па су предузете мјере предострожности. Рачунало се да ће непријатељ поћи само из Пожеге према Годовику и, највјероватније, према Гавриловића мосту на Бетињи. Штаб Одреда је о том покрету непријатеља обавијестио Команду Ариљске чете, чији се највећи дио налазио у засједи на Вироштаку. Прва мјера Команде Пожешке чете била је да се чета попуни и бројно ојача, што се постигло позивањем под оружје најближих мјештана, који су се свесрдно одазвали.

[92] Због хитности повлачења њемачке јединице нису извршиле дио Бемеовог наређења о уништењу трофејног оружја, муниције и бпреме. У фабрици оружја и муниције у Ужицу остало је више од 16.000 пушака у расклопљеним дијеловима и око пола милиона пушчаних метака. У складишту пјешадијске муниције, преко пута фабрике, у Крчагову, тада се налазило 29.000.000 метака за пушку која је била у наоружању бивше југословенске војске и још 500.000 метака за друге пушке. У складишту у Врелима, код Ужица, било је, између осталог, више од 21.000 граната и мина и 20.000 упал>ача разних калибара. Нешто таквог материјала било је у ужичкој касарни. У кругу пожешке касарне било је авионских бомби и другог материјала. Расходовано оружје у једном складишту у Пожеги било је намијењено да се преда ливницама као старо гвожђе (Архив ВИИ, микрофилм, НАВ-Н-Т-501, ролна 246, снимак 282).

[91] Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-313, ролна 2238, снимак 674-8.

[94] Архив ВИИ, микрофилм, НАВ-Н-Т-313, ролна 2238, снимак 635.

Њемачка јединица, јака и добро наоружана, изашла је из Пожеге ујутру 20. септембра у двије колоне, правцима Расна - Речице - Годовик и Пожега - Годовик. Колони која је наступала преко Расне придружила се њемачка јединица која је тог јутра жељезницом дошла из Ужица и искрцала се близу Расне. Када су дошле до првих сеоских кућа у Годовику, њемачке колоне су се разврстале у групе које су почеле претраживати терен према селу Сврачкову. Војници су при том пуцали на све што им се учинило сумњивим и на сваког становника кога би угледали. Тако су ранили неколико људи који су, искористивши лијепе септембарске дане, скупљали по њивама л>етину. Ранили су чак и једног старца од седамдесет година. Све мушкарце које су похватали на пољима потјерали су пред собом. Када су дошли до пошумљених коса изнад села Годовика ка Сврачкову, учинило им се паметније да се врате ка Годовику, па су се, у колонама, и почели повлачити. Вјероватно су намјеравали да се преко села Горобиља врате у Пожегу.

у Годовику, а Ариљска чета у селу Радобуђи и код Вироштака. С Пожешком четом у селу били су замјеник команданта Ужичког одреда Вукола Дабић, замјеник политичког комесара Одреда Слободан Пенезић Крцун и члан Штаба Одреда Љубомир Мићић. Ту је непосредно пред напад Нијемаца, стигло и одјељење партизана Рачанске чете, с којима су били Душан Јерковић, командант Одреда, и Витомир Чворовић. У свом покрету, Нијемци су одмах наишли на кућу Радојка Тошића, у којој су били ови чланови Штаба Одреда. Изненађени партизани ипак су се у посљедњем тренутку повукли испред њемачких потјерних јединица. Пошто се Вукола Дабић тешко кретао због болесне ноге, њега су у кукурузу затрпали травом и оставили. Њемачки војници су, чим су стигли, претресли зграде и, срећом, нису нашли ништа сумњиво.

Када су ови другови дошли до Команде Пожешке чете, Слободан Пенезић је упутио политичког комесара чете Аћима Ивановића да обавијести Ариљску чету о присуству њемачких снага и да с њом направи план напада на њих. Међутим, Ариљска чета је већ раније била обавијештена о њемачком нападу, па је била у покрету према Горобиљу. Пошто се Ивановић састао с Командом Ариљске чете, договорено је да та чета напада с правца Ариља, а да Пожешка чета, брзим маневром долином ријеке Бетиње, зађе Нијемцима за леђа, те да их од села Речице и Годовика нападне и опколи.

Њемачке групе су већ биле почеле да се окупљају код зграде горобиљске основне школе када се ту појавила патрола Ариљске чете. Патролу је предводио борац Светолик Шендековић, тридесетогодишњи земљорадник и столар из села Вигоште, код Ариља. Не чекајући да стигне чета, Шендековић је припуцао на Нијемце вичући: »Напред, другови!« Нијемци су одговорили јаком ватром и Шендековић је одмах пао смртно погођен. Њемачки војници, који су ишли у прилично расутој колони, у том су се тренутку развили у стрељачки строј спремни за борбу.

Убрзо је ступио у дејство и остали дио Ариљске чете. Почела је жестока борба, у којој је погинуо Матија Баралић, земљорадник из Вирова, код Ариља, и рањен Андрија Ковачевић. Командир Ариљске чете Милосав Вујовић обилазио је стрељачки строј и сређивао чету, коју је јака њемачка ватра мало поколебала. При том су Нијемци тешко ранили и овог храброг командира. Два дана касније он је подлегао ранама у ивањичкој болници. Сутрадан је пренесен у Ариље, гдје је и сахрањен уз почасти које су му одали партизански борци и народ овога краја.

Милосав Вујовић није рођен на овом терену, већ у селу Штедиму, код Никшића, у Црној Гори. Али сждје се осјећао као међу својима најближима. Револуционарном покрету се прикл>учио још као ученик гимназије у Никшићу, гдје је учествовао у омладинским демонстрацијама. Као студент у Београду био је хапшен због револуционарног рада. На неку годину пред рат дошао је са службом у Ариље, гдје је био судија Среског суда. Ту се уклопио у рад напредног револуционарног покрета и у прољеће 1941. постао члан КПЈ. И као човјек и као друг био је омиљен како међу члановима Партије тако и међу осталим друговима и пријатељима. Посебну активност је показао у припремама за оружани устанак и приликом формирања Ариљске партизанске чете.

За то вријеме су борци Пожешке чете и сви они сељаци из Речице, Годовика и Милићевог Села који су имали пушке зашли Нијемцима иза леђа. И баш када је њемачки срески командант из Пожеге мислио да је сломио одбрану партизана, јер је послије рањавања командира Ариљске чете стрељачки строј Ариљаца почео мало да се повлачи,.на његове је војнике ударио с леђа овај нови стрељачки строј.

Са руба једне шумице њемачким војницима је командовао ортскомандант Пожеге др Фридерих. Аћим Ивановић је послао у том правцу групу бораца да разбије Нијемце, не знајући да им је ту командант. Међу овим партизанима био је и Петар Лековић, који је тога дана одложио каменорезачки алат и зидарски посао замијенио другим, много тежим, и - с њим ушао у историју. Када је почела борба између Ариљске чете и Нијемаца, Петар Лековић је био с Пожешком четом у засједи на путу за Пожегу код Гавриловића моста. Самоиницијативно је кренуо с неколицином сељака из Речице према мјесту борбе. Уз пут је срео вод Пожешке чете који се враћао из акције у Овчар-Бањи и одмарао се у Горобињу код Зечевића кућа, оклијевајући да ступи у борбу. Лековић је, не часећи часа, упао у средиште борбе, водећи за собом и вод Пожешке чете. Његов коментар о наиласку Нијемаца био је кратак: »Кад су решили да дођу, да им онда наплатимо рачуне«. Та група бораца је била примијећена, па се сукобила с Нијемцима раније него што се жељело. Петар Лековић им се тада полако привукзо, али га је на излазу из шумарка примијетио рањени њемачки официр и опалио на њега трн метка из пиштоља. Међутим, није га погодио. На то је Петар окренуо цијев своје пушке према ономе који га је гађао и проговорио: »Ти пробај, а ја нећу!« Опалио је само један метак и погодио бомбу на каишу овог официра, бомба је експлодирала и разнијела свог власника.[95]

Одмах послије тог догађаја отпор Нијемаца је почео да слаби, а јуриши партизана су слиједили један за другим. Нијемци су по групама и у нереду почели да бјеже по кукурузима и да скачу у Бетињу. Но и с друге стране ријеке чекали су их партизани - групе бораца из Пожешке чете и мјештани. Нијемци су се, у паници, крили по кукурузима и завлачили у врзине и шибл>е. Једна разбијена група њемачких војника је некако стигла у Пожегу, али је тиме само потврдила да је њихов пораз био потпун.

[95] Петар Лековић је рођен 1892. у Сврачкову, код Пожеге, у сиромашној и бројној сел>ачкој породици. По завршетку првог свјетског рата доселио се у Речице, гдје се бавио бачварским и каменорезачким занатом. Као замјеник команданта 1. батаљона 2. пролетерске бригаде погинуо на Живињу код Гацка 13. јуна 1942. у борби против Талијана и четника. Први је проглашени народни херој Југославије. О њему као човјеку, храбром борцу, комунисти и хероју причају се дивне легенде. Петар Лековић, са свим својим врлинама и јуначким подвизима, биће заувијек забиљежен на првим страницама историје наше народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције.

Борба код Горобиља почела је око подне. Пред вече су Нијемци били разбијени, па су по групама и појединачно стали бјежати ка Пожеги или се скривати. Свакако су Нијемци у Ужицу били обавијештени у каквој се ситуацији нашла та њихова група, те су јој пред вече с пет камиона пуних војника кренули у помоћ. С њима су се кретали и војници из Пожеге. Међутим, Нијемци се нису надали да су партизанске јединице стигле до моста на Бетињи, на путу Пожега-Ариље, па су ту ови камиони били дочекани бомбама и прецизном пушчаном и митраљеском ватром. Војници су покушали да се искакањем из камиона и скакањем у ријеку спасу сигурне смрти. Ту је и остао један камион пун лешева, јер није имао ко да га покрене пошто је и шофер погинуо, и један мотоцикл које су наши борци заплијенили. Права је паника настала код тих њемачких дијелова који су пошли да спасавају друге. Навече су Нијемци ракетама из Пожеге означавали разбијеним јединицама правац куда треба да се повлаче. О томе како је текло то повлачење непријатељевих јединица, најбоље свједочи један извјештај Штаба њемачког 724. пјешадијског пука; у њему стоји и ово:

»Потерна одељења су доспела у помрчини под концентричну ватру и по наређењу командира повукла су се у Пожегу. Окруженим војницима је успело да се појединачно пробију и да са собом понесу своје рањене и мртве. Последњи разбијени вратили су се QBH, изузев двојице, до 21. 9. у 6 сати у Пожегу«.[96]

Тако се навече 20. септембра завршила борба у Горобиљу, у којој су њемачке јединице имале приличан број мртвих и рањених, међу којима и три официра. Многе су војнике, потпуно деморалисане и без оружја, сељаци сутрадан проналазили по жбуњу, врзинама и кукурузима.

Партизанске су јединице послије борбе запосјеле положај дуж десне обале Бетиње, скоро пред самом Пожегом, и тиме непосредно угрозиле опстанак преосталог њемачког гарнизона у томе мјесту.

потјерале неколико сељака да им носе муницију, опљачкане намирнице и други материјал. Војници су их гонили испред себе како би се у случају да наиђу на партизанску засједу могли иза њих заклонити. Претресли су Смиљанића куће, малтретирали сељаке и тукли Радосава и Лену Бабић, послије чега су их укључили у носиоце муниције. Такође су ухватили Милијанка Росића Мика, партизана из села Врана, члана СКОЈ-а, и стријељали га, а убили су и Савку Богићевић, домаћицу, у њеној кући. Ухапсили су и Божидара Станића и повели га са собом. V Горобиљу су попалили неколико зграда и стогова сијена.

Борба код Горобиља, несумњиво дотад највећи оружани сукоб који је Ужички партизански одред имао с њемачким јединицама, завршена је више него повол>но. Она се може сматрати великим успјехом Ариљске и Пожешке чете, утолико прије што су оне, иако с мало борбеног искуства, прихватиле борбу с боље наоружаним, искуснијим и обученим њемачким војницима и успјешно је водиле. Не допустивши да сами буду изненађени, партизани су непријатељу припремили изненађење. Свакако, ово је постигнуто захваљујући томе што су чланови Штаба Одреда на вријеме интервенисали. Код већине наших јединица и бораца није било оклијевања и неодлучности.

У први час су доношене одлуке и предузимана брза и енергична дејства. Током напада, команде Пожешке и Ариљске чете стриктно су се придржавале

[96] Архив ВИИ, миркофилм НАВ-Н-Т-313, ролна 2238, снимак 627.

добивеног наређења и плана. V првом судару тежиште борбе је било код Ариљске чете. И поред недовољног сналажења у почетку, она је успјешно издржала све јурише њемачких јединица и тако омогућила Пожежанима да направе неопходни маневар и долином Бетиње, кроз кукурузе, зађу Нијемцима иза леђа. У тим су се јуришима сви борци и старјешине Арил>ске чете храбро држали, а јуриш и јуначка смрт Светолика Шендековића достојни су дивљења. Утицај командира Милосава Вујовића на борце, које је подстицао да издрже снажне њемачке нападе, дајући лични примјер, био је, може се слободно рећи, одлучујући за исход борбе. Тај успјех и своју храброст он је платио животом. Касније је тежиште борбе пренијето на дио Пожешке чете, јер је један њен вод тек био стигао из акције код Овчар-Бање, па га неодлучни командир вода, не знајући ситуацију, није правовремено укључио у борбу.

Чијемци нису на вријеме предвидјели замку. Освијестили су се тек када је било касно - када их је дио Пожешке чете напао с леђа. Они су тада усмјерили напад према Пожеги, тежећи да се што прије пробију, али су им борци Пожешке чете и мјештани околних села пружили енергичан отпор. У том изузетно напорном рвању с непријатељем Пожежани су издржали. Зато је њихов удио у овој борби био необично значајан. И мјештани оближњих села Врана, Грдовића, Годовика, Горобиља, Речица и других увелико су допринијели том успјеху. Неки од њих су позвани у борбу, а неки су у њу добровољно ступили, и упорно и вјешто стезали обруч око њемачких дијелова, наносећи им губитке.

Ужички одред је тиме показао да је већ био способан да се у отвореној борби успјешно супротстави њемачким окупаторским снагама. То је највећа побједа Ужичког одреда током извршавања цијелог овог оперативног задатка, а сам начин вођења борбе и командовања је поучно иекуство из нашег ослободилачког рата. И непријатељ, иначе шкрт у похвалама противника, у једном је извјештају напоменуо: »Њихово (партизанско - примј. Н. Л>.) командовање и ватрена активност били су добри«.[97]

Борба код Кратовске Стене

Њемачка колона која се повлачила из Ужица стигла је 21. септембра у Пожегу. Најприје је то учинила претходница, па моторизована колона, а затим су постепено пристизале коњске запреге и пјешадија. Марш до Пожеге протекао је без неких већих инцидената, сем што је заштитница била нападнута недалеко од села Здравчића; по свему је то био напад мањих размјера. Било је јасно да окупатор покушава да евакуацијом спасе своје јединице.

Сутрадан ујутро Нијемци су почели да напуштају и Пожегу. Њемачка колона сад је била знатно дужа, јер су јој се прикључили војници 4. чете 1. батаљона 724. пјешадијског лука и њемачких јединица из Пожеге, а у колони су се, уз то, кретала 164 возила и 248 коња.[98] Колона је маршевала главним путем Пожега - Чачак, који је за њемачке јединице био неповољан јер пролази кроз Овчарско-кабларску клисуру, у којој се налази више тјеснаца и мјеста одакле је увијек пријетила изненадна, непредвидљива ватра. Виша

[97] Исто.

" Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-313, ролна 2238, снимак 337.

команда је упозорилајединице у повлачењу на опасност која им пријети при проласку преко тога терена. Али та се опасност није могла избјећи.

За Нијемцима од села Глумча, на растојању од око стотину метара, наступала је група четника из села Добриња и Јежевице, коју је предводио капетан краљевске југословенске војске Милош Гл^шић. На жељезничкој станици он је поставио засједу с једним пушкомитраљезом и рекао: »Ако наиђу Немци, немојте пуцати. Али ако наиђу комунисти, отворите ватру.«[99]

Обавијештен о томе да се Нијемци повлаче из Ужица и Пожеге, Штаб Ужичког одреда је одлучио да нападне њемачке јединице на путу од Пожеге ка Чачку. Истовремено је донио одлуку да обавијести Штаб Чачанског партизанског одреда о повлачењу њемачких снага и затражи садејство с тим одредом, прије свега с Драгачевском партизанском четом, која је била најближа. Осим тога, Штаб Одреда је намјеравао да сруши друмски мост преко Мораве у Овчар-Бањи, али су Нијемци прије стигли до моста и јачим га снагама обезбиједили. За напад су одређене Ариљска и Пожешка чета. Оне су имале да посједну положај на висовима источно од жељезничке станице Јеминске Стене па све до жељезничке станице Кратовске Стене, с лијеве стране Мораве. Прикупљене групе партизана из Пожеге и села Бакионице и Пријановића, које је предводио Миливоје Радовановић Фарбин, заузеле су положај одмах на излазу из Пожеге, а даље према Овчару, то је учинила групапартизана из села Гугља. Десну страну Мораве запасјела је Драгачевска чета Чачанског одреда и једна мјешовита група ариљских и пожешких партизана. На вријеме је стигла и Моравичка чета, паје и један њен вод учествовао у тој борби. Цијела та групација партизана имала је неколико стотина људи.

Али у овој борби су учествовали не само борци из тих партизанских чета већ и многи мјештани, који су се у окршај с непријатељем самоиницијативно укључивали. Таквих је било око двије стотине. Послије борбе Слободан Пенезић је срео једног од њих како јаше на коњу и носи двије пушке.

- Куда? - упитао га је Пенезић.

- Убио сам два Немца - одговорио је. - Један је био официр. Вама ево пушке, а мени коњ.

Оставио је пушке и одјездио.

Борба против Нијемаца почела је у рано јутро 22. септембра. Чим су изашли из Пожеге, већ код Јовићевића воденице сачекала их је партизанска борбена група из села Бакионице, коју је, под командом Лазара Обреновића, формирала партијска организација. Пред њемачко повлачење Миливоје Радовановић Фарбин јој је поставио задатак да ту организује засједу.

Главна борба је почела око подне. Нијемци су упорно настојали да се пробију најкраћим правцем - друмом. Али како тај пут води кроз врло уски кањон Западне Мораве, ту су од блиске ватре партизана претрпјели тешке губитке. Њемачка колона се споро пробијала због непрестане и све јаче ватре с оближњих висова, због растегнутости колоне и мртвих коња који су остајали на друму. Што је даље одмицала, западала је у све тежу ситуацију. Њемачки официри и војници су осјећали сву критичност свог положаја, увиђајући да је намјера партизана да разбију и заробе цијелу маршевску колону реална могућност.

" Четници су мобилисали сељаке ових села под паролом да иду у помоћ партизанима. Међутим, после сусрета са Нијемцима у Пожеги и упозорења капетана Глишића да пуцају ако наиђу партизани, настало је разочарање код мобилисане масе, бежање и осипање.

Нијемци су нападани са висова с обје стране пута и ријеке. Али како партизани још нису имали довољно искуства у окршајима такве врсте, они су допуштали непријатељу да се користи својом бројном и техничком надмоћношћу и да се, савлађујући препреке, ипак полако пробија ка Чачку. Да би помогли пробој те своје колоне кроз тјеснац између Овчара и Каблара, Нијемци су употребили и авијацију са земунског аеродрома. Бомбардовали су и митраљирали положаје партизанских чета и околна села Лучане, Јелендо и Дљин. Шест пута су у току дана »штуке« надлијетале бојиште и помагале дејства њемачких јединица које су надирале путем низ Западну Мораву. Но док се борба водила код Јелендола и Тучкова, авиони нису могли открити партизане, те су тукли насумице сеоске куће преко Мораве и село Јелендо. Ипак је то дејство авијације олакшало пробијање њемачке колоне зато што за вријеме надлијетања авиона партизани, не располажући противавионском одбраном, нису могли ефикасније нападати, а можда још више зато што им је то било »ваздушно крштење«, што нису имали искустава с дејсгвима авијације као с посебним видом борбе.

четницима у Пожеги, захтијевајући од њих да испуне дато обећање, то јест да им обезбиједе несметано повлачење. Четнички командант Глишић није, међутим, имао довољно снага у Пожеги да би у потпуности удовољио томе захтјеву. Он није имао ни толико снаге да се сам осигура у Пожеги, па није готово ништа озбиљније ни предузео осим што је издао наређење да се »отвори ватра на партизане« ако се појаве.

Тек пред вече, послије тешких губитака, дио ове њемачке колоне је успио да се пробије у Чачак, и то тек пошто је њихова команда одвојила дио снага и упутила их преко села Лучана и Марковице и пошто су од Чачка стигли тенкови и почели да дејствују. Тиме су Нијемци успјели да ослободе свој десни бок од напада партизана и да се крећу повољнијим тереном него што је клисура Одатле су јаком артиљеријском и минобацачком ватром знатно умањили ефикасност дејства оних партизанских јединица које су нападале падинама Каблара. И тек тада су дијелови њемачког 724. пука успјели да умакну ка Чачку. Али имали су велике губитке у људству и ратном материјалу.Од заплијењеног њемачког наоружања, само пушке је добило око 300 нових бораца.

Пред сутон овог лијепог, првог јесењег дана борба се смирила. Чуо се само хук немирне ријеке, а горе, на високој стијени, задњи зраци сунца су обасјавали слова која су пророчански говорила:

»Вековима ће хучати Морава и славити славу српског оружја«.

Ослобођење Пожеге

Док се њемачка колона пробијала из Пожеге водећи непрестано борбу против чета Ужичког и Чачанског одреда, Михаиловићев четнички одред који је водио капетан Милош Глишић искористио је ангажованост партизана у борби против окупатора и 22. септембра из села Глумча умарширао у Пожегу. Нијемци су још били у граду. Глишић је с њемачким официрима преговарао у општинској згради. Обећао је да им неће правити никакве сметње при одласку за Чачак. Пошто су им Нијемци тада предали Пожегу, четници су запосјели град, организујући власт заједно са четири Недићева официра и њихових 50 жандара и с општинском квислиншком полицијом.

Пожега - Чачак, у Штабу Ужичког одреда почеле су припреме да се заузме Пожега и овај град ослободи од четника, жандармерије и полиције. У Пожегу су послати партизански обавјештајци да извиде тамошњу ситуацију. Једна група партизана добила је задатак да заузме положај од ријеке Бетиње до иза школе у селу Висибаби како би контролисала пут према Ужицу. Друга, већа група, коју су сачињавали наоружани сељаци који су послије борбе у Горобиљу дошли у Пожешку чету, наслонила се на положај прве групе и пресјекла пут од села Здравчића и села Глумча. Дијелови Пожешке чете који су учествовали у борби код Јеминске Стене прикупљени су на простору источно од Пожеге, спремни да наступају ка граду из правца Бакионице и Чачанским путем. С јужне стране Пожеге, поред ријеке Бетиње, налазила се група бораца која је била са Штабом Ужичког одреда. У први мрак 22. септембра пред Пожегу су стигле још неке јединице које су учествовале у борби у долини Мораве, код Овчар-Бање.

снага код Горобиља, Кратовске Стене и на осталим положајима, прилив нових бораца у чете Ужичког партизанског одреда био је изванредно велики. Стварале су се и нове јединице, а старе чете су бројно порасле неколико пута. Видећи тако велику војничку снагу пред собом - 500 до 600 наоружаних партизанских бораца - четници се нису смјели отворено супротставити партизанима, па су покушали преговорима да спријече улазак наших јединица у Пожегу. У том циљу једна четничка делегација (капетан Глишић, Марјановић и Срдановић) из Пожеге је дошла у Горобиље да преговара са Штабом Ужичког партизанског одреда.[100] Тиме су хтјели да добију у времену док им не дођу појачања затражена од четничке Врховне команде на Равној гори. Међутим, Штаб Ужичког партизанског одреда прозрео је њихове намјере и одлучио се да ефикасно дјелује како би се што брже ослободио град. Одмах је ухапшена четничка делегација, а на пут према Косјерићу, одакле се могло очекивати да ће четници добити помоћ, постављена је јача засједа. И заиста, са тог су правца наишла два камиона пуна четника. Код циглане их је партизанска засједа задржала, разоружала и тако спријечила да уђу у Пожегу. У исто вријеме је Штаб Одреда, с обзиром на ситуацију, одлучио да јединице којима је располагао нападну Пожегу и ослободе је. Наређење да се крене у напад издато је око 22 часа.

Према плану, од села Бакионице је требало да напада партизанска борбена група Лазара Обреновића,[101] од села Расне и села Здравчића Пожешка чета, а с правца Ариља Ариљска и Моравичка чета.

Партизанским четама које су се кретале ка Пожеги прикључио се уз пут нови велики број наоружаних и ненаоружаних сељака из оближњих села.

А када су партизанске јединице почеле да се приближавају Пожеги и да улазе у град, четници су се дијелом разбјежали, а они који су остали држали су се пасивно. Јер оволиком броју партизана нису ни могли пружити никакав оружани отпор.

Послије ослобођења града партизанске су јединице похапсиле сараднике окупатора и жандаре који су се, након учествовања у борбама против партизана, овдје сакупили из неколико својих станица из околних села. Чет-

100 у тим преговорима четници су вјешто прикривали сарадњу са Нијемцима и у прво вријеме нијесу признавали да су од окупатора примили Пожегу.

101 Погинуо у борби против четника у Ражани, код Косјерића, почетком новембра 1941.

ници су покушали да то онемогуће, али се нису смјели упустити у оружани сукоб. Они су понова тражили да партизанске јединице одмах напусте Пожегу, јер - како су говорили - град су њима Нијемци уступили. Изјављивали су да ће њемачке трупе предузети мјере одмазде према становништву и извршити друге репресалије ако у граду остану партизани, односно ако се њиховом тражењу не удовољи. Када им је одговорено да партизани не признају никакав њихов споразум с окупатором, и оно мало четника што се ту било задржало напустило је Пожегу.

Партизанима је приликом ослобођења Пожеге палау руке знатна количина оружја, муниције и друге војне опреме заостале још од старе југословенске војске. Тим оружјем и опремом употпунили су своје потребе Моравичка, Пожешка, Ариљска и Драгачевска партизанска чета. У Пореској управи затечено је свега 80.080 динара у готову и 54.043 динара у вриједносним папирима. Сем тога су заплијењене двије велике гомиле војног материјала: једна ратне опреме, а друга оружја. То се оружје није могло одмах употребити, јер су му или недостајали појединн дијелови, или је било поломљено и зарђало. Међутим, касније ће оно бити искоришћено у ужичкој фабрици оружја и муниције. Заплијењено је и једно складиште авионских бомби, а у Јеминској Стени велико складиште погонског горива (бензина, нафте и моторног уља). Одатле су се касније подмиривале све потребе за горивом а бензином су пуњене флаше које су, као што се зна, тако постајале убојито оружје у борби против њемачких тенкова.

Исте ноћи по уласку у Пожегу формирана је Команда мјеста. Први командант је био Вукола Дабић, а затим Миливоје Радовановић Фарбин; нешто касније ту је дужност на кратко примио Љубомир Мићић,[102] а онда Венијамин Маринковић.

Сутрадан, 23. септембра, у граду је била смотра јединица источне групе Ужичког партизанског одреда које су учествовале у борбама око Пожеге. Смотру је извршио командант Одреда Душан Јерковић. А увече је одржан велики митинг, на коме су говорили Милинко Кушић, комесар Одреда, Слободан Пенезић, замјеник комесара Одреда, Миливоје Радовановић Фарбин, члан Среског комитета КПЈ за срез пожешки, и Ааубомир Мићић, члан Штаба Одреда. Од људства које је тих дана приступило партизанима формирана је 2. пожешка чета, а основан је, у присуству секретара Окружног комитета КПЈ Желимира Бурића, и Градски народноослободилачки одбор.

Ослобођење Косјерића и Ужица

Ужички партизански одред је приводио крају план ослобаћања своје територије. На тој територији су до 23. септембра увече била ослобођена сва среска мјеста сем Косјерића и Ужица. Црногорска партизанска чета, која је по повратку у подручје свога среза успоставила логор на Цикотској стијени, одмах је отпочела акције око Косјерића, рушећи на том терену објекте на путу и телефонско-телеграфске везе. Тим својим акцијама она је овај градић

[102] Љубомир Мићић Л>убо рођен је 1882. у Годовику код Пожеге, у познатој старој породици Мићића, досељеној из Рожанства на Златибору. Још 1905. постао је члан Српске социјалдемократске партије, а доцније члан КПЈ. Учествовао је у ратовима 1912 - 1918. На изборима 1920. изабран је за комунистичког посланика, а 1927. је оио носилац листе за округ ужички као кандидат Републиканског ралничко-сељачког блока. Полиција Краљевине Југославије често га је хапсила због комунистичке активности. Почетком фебруара 1942. заробили га четници на Златару и предали Нијемцима у Пожеги. Осуђен је на смрт и стријељан 8. марта 1942. у Пожеги.

изоловала од околних мјеста, блокирала га и створила услове да и на њега изврши напад. И доиста, већ у зору 24. септембра ушла је у Косјерић. Жандари, који су били једина посада, на вријеме су побјегли, не пруживши никакав отпор. Послије тога Црногорска четаје кренула према Ужицу ради садејства осталим јединицама Ужичког одреда у ослобађању тога града.

Нијемци су напустили Ужице већ 21. септембра, под притиском дејстава партизанских јединица које су биле потпуно овладале територијом ужичког округа и разбиле квислиншки апарат власти, полицију и жандармерију. Оддазећи из Ужица, њемачка посада је предала власт жандарима потпуковника Цветковића и четницима војводе »Златиборског« Радомира Бекића и мајора Манојла Корача, премда су Нијемци били увјерени да жандари и четници неће моћи дуго задржати град у својим рукама. Власт је предата по споразуму постигнутом 20. септембра, уз гаранцију да ће се Нијемци моћи несметано повући и да ће им четници у томе и помоћи.[103] Међутим, жандармеријско-четничка власт у овом граду трајала је само три дана. Но и та кратка владавина четничко-недићевских јединица у Ужицу била је обиљежена низом аката насиља и пљачке. Четници су отворили трезоре филијале Народне банке, који су се ту налазили по ратном плану Краљевине Југославије, и из њиЧ однијели 1,500.000 динара. Однијели су нешто сандука с муницијом из складишта у Крчагову, код Ужица, и трговачке робе онолико колико су успјели да опљачкају. Извршили су и друга дјела пљачке и насиља по граду.

Штаб Ужичког партизанског одреда је свој план ослобађања среских мјеста и самог Ужица спроводио успјешно.

Западна група Ужичког одреда, која је била најближа Ужицу, чинила је све да избјегне сукоб с четницима, а тиме и братоубилачку борбу. Зато су командир и политички комесар Ужичке чете Слободан Секулић и Владан Росић ц политички комесар Златиборске чете Л>убодраг Бурић отишли у Ужице. Покушали су да с четницима постигну споразум о уласку партизанских јединица у град. Међутим, четници су, вјерни свом обећању датом њемачким командантима, одбили сваку сарадњу с партизанима. Пошто су покушаји о споразумном уласку партизана у град пропали, а уз то да би спријечиле четницима да дал>е пљачкају по Ужицу, команде партизанских чета које су биле на домаку града одлучиле су да изврше оружани напад. Навече 23. септембра чете су посјеле полазне положаје за напад на Ужице. Златиборска чета је добила задатак да напада преко Забучја, Рачанска чета путем Бајина Башта- Ужице, а Ужичка чета »Радоје Марић« с источне стране преко Крчагова.

Партизанске чете нису биле саме - с њима су ишли наоружани и ненаоружани сељаци из ужичких и златиборских села, баш као и неколико дана раније код Ариља, Ивањице и Пожеге. Њихово учешће је подсјећало на давна времена народних устанака у Србији, на времена упамћена по епским пјесмама и ријетким записима.

Витомир Чворовић, члан КПЈ и борац Златиборске партизанске чете, са за-

[103] Још прије добијања наредбе генерала Бемеа, фелдкомандант у Ужицу помишљао је на повлачење, па је ступио у везу с четницима Радомира Бекића и Боже Босовића Јаворског, који су се од 17. септембра налазили у Чајетини, и позвао их на разговор. Захтјев да се с четницима преговара поновљен је од пуковника Штокхаузена и 19. септембра, када је гарантована лична безбједност преговарача. Бекић је прихватио њемачки позив и с наоружаном пратњом дошао 20. септембра у Ужице, гдје је у згради њемачке Фелдкомандантуре водио разговоре. На основу тога Бекић је, пред одлазак Нијемаца из Ужица, са око 100 четника сишао у град и запосјео га. Тако је извршена примопредаја Ужица између Нијемаца и четника.

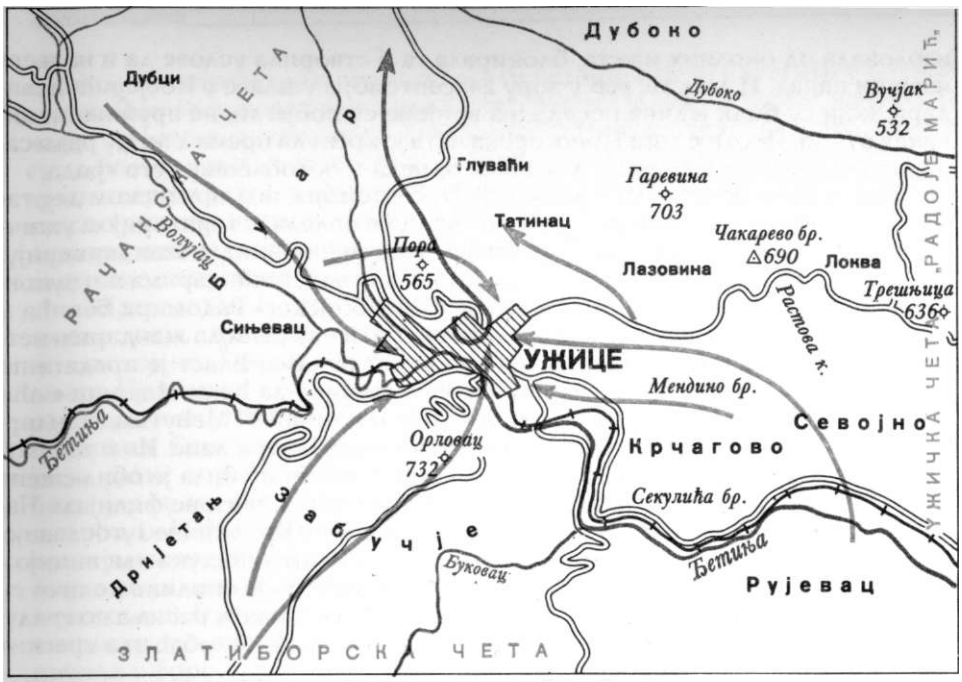

Ослобођење Ужица 24. септембра 1941.

датком да обавијести ужичке комунисте о нападу и да припреми њихову акцију изнутра. Поред тога је требало да Чворовић поново оде и до Пожеге и обавијести Штаб Одреда и Пожешку и Ариљску чету, пошто су и оне биле предвиђене да учествују у нападу.

Покушај команданта четничког Златиборског одреда војводе Радомира Бекића да са два своја батаљона, под командом мајора Манојла Корађа и војводе Божидара Босовића Јаворског, организује одбрану на висовима око града - пропао је. Када су дознали да партизани припремају напад, оба су се четничка батаљона током ноћи и у рано јутро 24. септембра извукли из Ужица на брдо Пору и ка Јеловој гори. Они су, углавном, макар нешто постигли од толиких силних својих жеља - опљачкали су доста новца. Са четницима је побјегао и добар дио полиције и жандара. У граду су се задржали дио четника с командантом Радомиром Бекићем и главнина жандармерије и полиције. Бекић је прогласио опсадно стање у граду и узео сву власт у своје руке.

четника да не пружају отпор партизанима, да не изазивају братоубилачку борбу, јер, по њиховим ријечима, партизани су - како је то забиљежио у свом извјештају војвода Бекић - »народноослободилачка војска« и »деца њиховог краја«. »На свакој другој кући у Ужицу спремна је заседа која ће пуцати на четнике и жандаре ако ови отворе ватру на партизане« - обавијестили су пријатељи команданта четничког Златиборског одреда.

Све је то било тачно. Четнички војвода није имао снага с којима би био кадар да се супротстави партизанима и народу града Ужица, заправо, оно мало снага што је имао није било спремно да се бори и гине, већ је било пошло ради пљачке и лагодног живота.

Командант партизанске групације која је требала да напада Ужице био је Слободан Секулић, командир Ужичке чете »Радоје Марић«. Да би избјегао непотребну борбу, он је послао v град патролу, у којој су били партизани Мирко Поповић и Рађен Симовић. Они су среском начелнику у Ужицу однијели поруку која је гласила:

»Командант Ужичког партизанског одреда наређује да се све што се у Ужицу налази под оружјем построји пред Општином и положи оружје. Уколико се ово не учини, извршиће се напад, и на тај начин обрачунати са плаћеним слугама окупатора четницима, жандарима и полицајцима«.[104]

Партизанска патрола је ушла у град. Ужице је било пусто, нигдје живе душе. Тек код зграде бившег Окружног суда наишоше на једну полицијску патролу. Њени су чланови стали, војнички поздравили и упитали:

- Шта желите?
- Среског начелника!
- Он је у Општини - одговорили су.

Поповић и Симовић су нашли среског начелника Јована Алексића у Општини и предали му Секулићеву поруку. Преплашен и блијед, Алексић је саопштио:

- Све ће бити у реду.

Затим је партизанска патрола зеленом ракетом дала сигнал да је срески начелник прихватио поруку. Послије тога су партизанске чете, у стрељачком строју, кренуле ка граду. Војвода Бекић и његова група су побјегли према Јеловој гори, а затим се упутили ка Вишеграду. Кратко вријеме потом град је, пун радости и живота, славио ослобођење.

Ка Ужицу се у исто вријеме кретала и источна група Ужичког одреда. Неке су јединице дошле возом од Пожеге (био је то први случај да се партизани Србије користе жељезницом), а са сјевера, преко Црнокосе, стигли су и борци Црногорске чете. Камиони и мотоцикли довезли су из Пожеге Штаб Ужичког партизанског одреда с једном групом бораца. Тако се у Ужицу нашао читав Ужички партизански одред. Пред вече су све његове чете промарширале слободним градом.

Први дан слободног града завршио се парадом ослободилачких јединица и великим народним митингом на платоу испред зграде старог хотела »Златибор«. На митингу, коме су присуствовале готово све чете Ужичког одреда и мноштво грађана, говорили су Желимир Бурић, Слободан Секулић, представници појединих чета и омладине. Говорили су једноставно и убједљиво о потреби јединства цијелог народа и о новим напорима који свима предстоје у борби против окупатора и домаћих слугу. Први слободно штампан лист Вести, гласило Штаба Ужичког партизанског одреда, први лист који је изашао у тек ослобођеном граду, назвао је тај скуп првим ужичким зборам слободе и славља.

На високом стубу испред зграде у коју су раније биле смјештене њемачка фелдкомандантура и крајскомандантура и на којој се до тада високо, доминирајући над градом, вијорила њемачка застава с кукастим крстом, застава коју су грађани при пролазу морали поздрављати и тако се понижавати, јер их је свагда подсјећала на то да су поробљени, - сад се лепршала црвена застава са српом и чекићем. Дошла је слобода. Прогласи којима су Нијемци и њихов помагач Милан Недић позивали партизане на предају и обећавали милостињу уз пријетњу, лежали су поцијепани и згажени по плочницима.

[104] Архив ВИИ, кут. 1938, бр. рег. 11/3: Стенографске биљешке.

Идући дан, 25. септембар, био је испуњен напорима за организацију новог живота града, за стварање ослободилачке власти, преузимање јавних установа и средстава из државног и комуналног подручја, а прије свега за обнављање рада и производње. Остварени су и први договори у вези с установљењем народноослободилачког одбора, који је требао да замијени општинску управу.

Директива Централног комитета КПЈ и Главног, односно Врховног штаба партизанских одреда Југославије за стварање слободне територије у западној Србији, билаје извршена. Ослобођена је велика територија у долини Западне Мораве. Осим Ужица, Пожеге, Бајине Баште, Чајетине, Косјерића, Арил>а и Ивањице, које су ослободиле јединице Ужичког партизанског одреда, ускоро су били ослобођени Горњи Милановац, Чачак и њихова околина, које су ослободиле јединице Чачанског партизанског одреда. Исто су тако били слободни Крупањ, Љубовија, Бања Ковиљача, Лешница, Лозница, Богатић и друга мјеста, које су ослободиле јединице Ваљевског и Мачванског (Подринског) партизанског одреда. Ослобођена су и пространа подручја у Шумадији на којима су дејствовали Посавски, Космајски, 1. и 2. шумадијски, Крагујевачки, Поморавски и Крал>евачки партизански одред. Блокирано је Краљево, а Копаонички одред је ослободио велики дио Ибарске долине. Тако је упорном одбраном свих тих одреда извршен задатак који је друг Тито поставио одмах у почетку оружаног устанка: створена је велика слободна територија с Ужицем као њеним средиштем. Ту, на тој територији, већ од 16. септембра 1941. налазио се и врховни командант друг Тито с осталим члановима Политбироа Централног комитета КПЈ и Врховног штаба. Са ове ослобођене територије, зване »Ужичка република«, они су седамдесет и пет дана руководили народноослободилачком борбом народа и народности Југославије.

Тај свој велики задатак је Ужички партизански одред извршио за свега двадесетак дана. Титову директиву да се у сарадњи са сусједним одредима у овој нашој првој великој офанзиви ослободи та територија примио је Ужички одред око 5. септембра, а већ 24. септембра навече извијестио је своје претпостављене да је задатак извршен.

Ова велика слободна територија створена је у тренутку када су фашистичке силе биле на врхунцу своје војне моћи. То је показало цијелом свијету да народ који је спреман да се бори и подноси све, па и највеће жртве за своју слободу, може, ако има добро руководство, водити успјешан рат и под најтежим условима.

Стварање Ужичке републике је нарочито снажно одјекнуло међу поробљеним народима Европе, будило наду, подизало морал. Радио-Москва, а потом и Радио-Лондон објавили су свијету да је у Југославији један мали народ нашао себе. Подигао се против зла и варварства и с оружјем у руци бори се за своју слободу, не жалећи при том жртве. У тој неравноправној борби већ је створио и слободну територију са градом Ужицем.

свој први проглас,[105] у којем се каже:

»Подивљале фашистичке хорде већ пет месеци пљачкају, кољу, убијају и харају по нашој земљи. Много је већ мајки закукало. Много је синова српског народа чија су мртва телеса данима висила на вешалима само зато што су они волели свој народ и борили се за његов бољи и срећнији живот.

'05 Оригинал у Музеју ус.танка 1941. у Титовом Ужицу. Проглас објављен у *Весгима* гласилу.Штаба Ужичког НОП одреда бр. 1, у сриједу 1. октобра 1941.

Немачки фашистички људождери опустошили су нашу земљу као скакавци. Односили су и отимали све што им је до руку дошло: жито, стоку, гас, бензин, руду. Остављали су празне амбаре и магацине, празне куће и радње. Оставили су становништву глад и беду.

На таквим темељима мислила је Хитлерова такозвана 'виша' раса да заснује хиљадугодишње царство. Али су се снови тог највећег људождера у историји разбили као пена о чврсте бедеме Совјетског Савеза и отпор свих поробљених и културних народа. На границама СССР преко три милиона Немаца морали су већ својим животима да плате лудачке Хитлерове планове. Под снажним ударцима Совјетске Русије, њених савезника и поробљених народа немачки фашизам већ малаксава.

великог удела. Веран традицијама својих славних предака Обилића, Карађорђа, Танаска Рајића и многих других, српски народ није се помирио са ропском судбином коју су му доделили немачки крупни капиталисти и издајници петоколонаши Недић, Љотић, Аћимовић и други.

Најбољи и најхрабрији синови српског народа, комунисти и партизани, поново су се латили оружја не жалећи своје животе кад је у питању слобода српског народа. Борци комунисти - пали на Дрежничкој Градини, на Качеру, код Бајине Баште, у Горобиљу, код Пожеге, неустрашиви командир Вујовић,[106] друг Пајић[107] служиће као пример како се бори за свој народ.

Мале партизанске чете, које су понекад почињале са једном пушком и десетак људи, које су ноћивале на влажном шумском тлу, шибане често кишом и олујом, које су почињале паљењем општинских архива, сечењем телефонских жица и разоружавањем жандара, нарасле су у силну војску која туче окупатора где стигне, која осваја села и градове. И само после непуна два месеца од оснивања наших храбрих чета, обруч око непријатеља био се толико стегао да је овај побегао главом без обзира. У једном брзом налету пали су градови: Бајина Башта, Ариље, Ивањица, Пожега и Ужице. Ужице, напаћено и невином крвљу попрскано Ужице, опет је дочекало дан слободе.

СРБИ, СРПКИЊЕ, УЖИЧАНИ!

Ослобођењем Ужица нису још ни издалека постигнути сви наши задаци. Непријатељ нам је однео све и оставио нас без хлеба. Због отпора који је Ужице дало непријатељу, због своје високе националне свести, Ужице је морало највише жртава да поднесе. Ни на један други град није се окупатор био окомио тако као на Ужице. Ниједан други град није толико опљачкан и огољен од окупатора и његових доглавника као Ужице. Фашистички варвари, њихови помоћници, петоколонаши, жандари, љотићевци, оставили су нам у наслеђе глад и беду. Очекују нас тешки дани. Ужички округ, пасиван и неродан, не може сам себе снабдети хлебом, сољу и гасом. Ми не можемо живети сами за себе. Пред нама су дани тешке борбе за ослобођење целе земље од крвавог тиранина. Јуче Ужице, данас Чачак, Крушевац, Шабац, сутра Ваљево и Крагујевац.

[106] Милисав Вујовић, командир Ариљске чете Ужичког одреда, погинуо 20. септембра 1941. у селу Горобиљу у борби против Нијемаца.

[101] Војислав Пајић, столарски радник и заступник фирме за продају шиваћих машина »Сингер« из села Вирова, код Ариља, замјеник командира Ариљске чете, погинуо у селу Марковици, код Чачка, 22. септембра 1941. у борби против четника.

РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ, ГРАБАНИ!

Помозите свим силама дал>у борбу против окупатора. Одазивајте се општој мобилизацији коју спроводи ваш народноослободилачки партизански одред. Прикупљајте оружје, одело и храну за свој народноослободилачки партизански одред. Прегнимо сви на посао да обновимо производњу, да оживимо умртвљену привреду. Сваки човек, свака жена, свако дете може својим услугама да помогне народноослободилачкој борби. Будимо немилосрдни према онима који ометају обнову привреде, јер су то петоколонци у новом руху.

На окуп, Срби! Збијте се у јединствени фронт ослободилачких одреда, без обзира на партију. Уништите све петоколонце и издајнике, ма у ком облику се они појављивали. Удруженим, сложним, јединственим, неће нам се моћи одупрети ни Хитлерове дивље звери, ни Недићева издајничка и плаћеничка војска. Напустите своје издајничке вође и војводе које праве споразуме са Немцима.

Да живи јединствена борба српског народа за слободу!

Да живи ослобођено Ужице!

Да живи јединствена борба свих поробљених народа против фашизма!

Да живи савез Совјетске Русије, Енглеске и Америке!

Да живи непобедива Црвена армија!

Да живи савез балканских народа!

СМРТ ФАШИЗМУ - СЛОБОДА НАРОДУ!«